

ЧАСТ ТРЕТА

I. ПРОБУЖДАНЕ

За няколко дни бунтът беше смазан навсякъде.

Борбата се провали ужасно, тя се превърна в панически страх.

Революция и – капитулация.

Историята ни дава примери за въстания, еднакво нещастни и свети, но не така трагично безславни.

Априлското въстание беше недоносче, заченато под упоението на най-пламенна любов и задушено от майка си в ужаса на раждането. То умря преди да поживее.

Това въстание нямаше даже история. Толкова краткотрайно беше.

Златни надежди, вяра дълбока, сила гигантска и ентузиазъм – капитал от няколко страдалчески века, – всичко отиде напразно в един миг!

Страшно пробуждане.

А колко мъченици! Колко жертви! Колко смърт и падения! Да, и малко героизъм! Но какъв героизъм!

Перуцица – Сарагоса.

(обсадата на Сарагоса, Испания през 1808 г. от френската армия; Обсадата е отбита от нередовна испанска войска.)

Но Перуцица не я знае световната история...

(Населението на Перуцица взема участие в Априлското въстание. Селото е нападато от огромна орда башибозуци и редовна турска войска. Жителите на Перуцица се съпротивляват на жестокия артилерийски обстрел и водят улични боеве с превъзхождащите ги турски сили. Част от ръководителите на въстанието със своите семейства се затварят в селската църква и предпочитат самоубийството, пред това, да се предадат на врага. На 2 май Перуцица е разграбена и опожарена напълно от турците.)

Батак!

Само това име изхвъркна от борбата, от пожарите, от димовете, пролетя над вселената и се увековечи в паметта на народите!

Батак! Това име и като собствено, и като нарицателно характеризира нашата революция.

(Батак е голямо село в Пловдивско, в западните Родопи. Въстава на 21 април 1876 г. под ръководството на Петър Горанов и се съпротивлява срещу бесния натиск на ордата башибозуци и на околното турско население. В жестоките улични боеве на 29 април по-голямата част от жителите на селото и предалите се в плен въстаници са убити. Селото е изгорено. Кървавата разправа с населението на Батак предизвиква възмуцението на прогресивната европейска общественост.)

Съдбата понякога прави тия каламбури.

(Каламбур – игра на думи, при която се получават двусмислици. Името Батак освен, че е име на село, в което през турско време е станало кърваво клане, на български има и друго значение: „батак“ – бъркотия, ужасно безредие. Вероятно Вазов по-горе има предвид, че това име и в двете си значения – като име на село Батак, в което е станало кърваво клане и като „батак“, в смисъл на безредие и бъркотия, – характеризира нашата революция.)

Но в този случай тя стана проява на висша сила, която ни донесе благо: тя ни даде Батак, но тя бе създала Александър II.

(Александър II император на Русия, който води освободителната за нас Руско-Турска война от 1877-1878.)

***

Ако това движение с нещастните си последствия не бе довело Освободителната война, то неумолима присъда висеше над него: здравият разум щеше да го нарече безумство, народите – срам, историята – престъпление. Уви, защото тая стара куртизанка *(тук: жена с нисък морал)*, историята, и тя се кланя на успеха.

Поезията само би го простила и увенчала с лаври геройски – заради въодушевлението, което изкара кротките анадолски абаджии *(тук: обикновените миролюбиви занаятчии)* на средногорските височини – сублимни *(върховни)* височини – с черешовите топове...

Едно поетическо безумие.

Защото младите народи, както и младите хора, са поети.

(Абаджия – Абаджийството е занаят, при който се изработва аба – дебел вълнен плат, използван за производството на мъжки дрехи. Занаятът е особено популярен в България, силно развит в края на 18 и началото на 19 век. Под абаджийство понякога се има предвид и шиенето на връхни дрехи от този плат (аби, потури)).

***

Три дни вече и три нощи, откакто Огнянов се скита из Стара планина. Той пътува все на изток, за да се спусне в Бяла черква, където не знаеше какво става. От Клисура дотам са шест часа път за един мирен гражданин; за един бунтовник, който се спасява от куршума – шейсет не стигат.

Огнянов през деня се промъкваше в горите и букаците, спеше в хралупите на дърветата като звяр, за да не го видят потерите *(въоръжените групи, които преследват бунтовниците)*, а през нощта пътуваше из тъмнините и пущинаците, в мрак и дъжд, треперещ от студ, който вееше от покритите със сняг върхове на Балкана, без посока, често назад вместо напред.

Той се хранеше с трева, тоест гладуваше повече от вълк. Да потърси гостоприемство в редките балкански колиби той не смееше: вратата на повечето от тях пазеше караул – предателството, или цербер, който джавкаше опасно – страхът.

(Църбер в древногръцката митология е зло куче с три глави, родено от Тифон и Ехидна, което пази входа на подземното царство, като не позволява на умрелите да се връщат в света на живите. Но това удивително по своята сила същество е победено от Херакъл в един от неговите подвизи.)

Често, като замръкваше на някой връх, той виждаше, че на юг небето беше червеникаво. Отначало взе тоя небесен феномен за игра на лъчите на залязващото слънце.

Но през нощта багровата *(медночервената, пурпурночервената)* мътна светлина ставаше по-ярка и повече обхващаше хоризонта. Тя приличаше на едно северно сияние, светнало от юг.

Това беше светлината на пожарите, които изпепеляваха множество цветущи села.

Зрелище страшно и величествено.

Нощеска *(тази нощ)* пространството между два хълма на Балкана му отвори по-широк вид на юг. Тогава Огнянов с ужас видя самите пламъци в Средна гора. Тя приличаше на вулкан, който бълва огън от двайсетина кратера. Тия пожари хвърляха лъчезарна мъгла на целия небосклон.

Огнянов си скубеше косите.

– Загина, загина България! – казваше той в отчаяние, като гледаше пламъците. – Ето всичият плод на нашите свети усилия. Ето в какво се удавиха нашите горди надежди: кръв и пламъци! Боже, боже! А там – добавяше той, като посочваше към Клисура – загина и сърцето ми... Два мои идеала се провалиха в едно *(и също)* време, два кумира, в които вярвах. Единият се катурна *(падна от своя пиедестал)* в паническият страх, другият – в позора на измяната и в гроба. Сега съм един бездушен призрак, който се е заблудил *(изгубил)* и не може да намери гроба си!...

Ако не приличаше на призрак, то приличаше на скелет.

На всички мандри, собственост на тюркски номади, които пасат овце в планината и на всички български колиби беше поръчано да не дават гостолубие на никой подозрителен скитник.

Българите правеха повече: те гонеха подобни хора и отиваха да ги предават на въоръжените турски преследвачи; често даже жестокостта им стигаше дотам, че сами довършваха с един куршум някой ранен или полужив от глад въстаник.

Преди две седмици същите тия колибари посрещаха апостолите като най-мили гости. Стара планина не беше вече легендарната добра майка за юнаците, а коварна мащеха. Засада ...

Ужасът и подлостта от градовете и селата бяха преминали в най-пустите тъмни и хладни гори, бяха се настанили в хайдушките и букови гори и в свободните пущинаци.

II. КОМАТЪТ НА БЯЛОТО ГУНЕ

(гуне, гунче – връхна дреха от коза кожа или вълна; елече, кожухче, ямуруче, къса горна дреха от шаяк; Цялото изречение означава: Парче хляб от един човек, облечен с бял кожух.)

Тоя ден Огнянов осъмна в една малка букова гора, която покриваше северния хълбок на един хълм до някакъв приток на река Осъм, на изток от голата Амбарица (от голия връх Амбарица).

Той беше премаял от изнурение и глад, червата му се бяха слепили и стомахът му смилаше някакви горчиви тревни.

А стотина разкрача от него беше юрушка (на туркески намади, които пасат овце в планината) мандра, богата на хляб, сирене, мляко, извара... Той приличаше на Тантал, който изпитваше жажда пред едно студено ручейче, без да може да пие от нея.

(Тантал е герой от древногръцката митология, който разсърдил боговете, защото разкрил някои от тайните им на хората. За наказание е подложен на мъчения. Потопен е до шия във вода, а на сантиметри над главата му висят клони с вкусни плодове. Когато Тантал се навежда да пие, водата се смъква надолу, а когато се опитва да достигне вкусния плод, дървото се отдръпва нагоре от него.)

Един вълк никога не се решава да умре от глад пред едно стадо овце. Зъбите на псетата дърпат по-малко жестоко, отколкото зъбите на гладата.

Огнянов реши да стори като него. Той излезе от буковата гора, мина реката и решително тръгна нагоре към колибата на мандрата.

Вътре имаше две жени: бабичка и невеста, които кърпеха, и две момчета, които плетяха нещо. Псетата бяха при стадото, вероятно наблизо.

Като видяха тоя непознат, гологлав (без калпак), с хлътнали очи човек и облечен с чудати дрехи, жените изпищяха.

– Чо ти ицкас (ти какво искаш)? – извика някой отвън.

И веднага един едър, стар, побелял вече юрук (пастир; който пасе овце в планината) се приближи със запъната (заредена, готова за стрелба) пушка.

Огнянов позна кир Яне (господин Яне), който често слизаше в Бяла черква, за да продава масло. И той го знаеше.

– Добър ден, кир Яне (господин Яне), дайте ми комат хлябец, за бога – прибърза да каже Бойчо, за да заяви своите миролюбиви намерения.

Кир Яне го изгледа от глава до крака. Позна ли го, не го ли позна – но огледът не му направи добро впечатление.

Той влезе навъсен в колибата, отчупи половин пита, като каза нещо на едното момче.

– Хай, ходи натамо, да не земе главата белята (хайде, махай се, за да не ни докараш някоя беля на главата). Тува тце (тук ще) те види някой, ристиенино (християнино) – каза той строго, като подаваше на Огнянов хляба.

Огнянов му благодари и се смъкна бързо към дола, за да се смушне пак в букака, където беше нощувал.

– Боже – казваше си той горчиво, – един грък, тоя полудивак се смиле: българите ме изгониха с проклетия и с кучета вчера.

Огнянов ядеше бързо и лакомо питата, очите му светеха от силно желание да се засити. Гладът беше размесил в благородния огън на погледа му тъп зверски блясък. В тоя миг Огнянов не би пощадил баща си, ако поискаше да му вземе хляба от ръцете.

Граф Уголино, за да не умре от глад, беше изял собствените си деца.

Гладът е съветник по-страшен от самото отчаяние.

(Граф Уголино делла Герардеска (1284 — 1288) е един от водещите политици на град-република Пиза. По нареждане на архиепископ Руджери той и двамата му синове са хвърлени в тъмница да умрат от глад. Граф Уголино е описан в „Божествената комедия“ на Данте Алигиери.)

В дола Бойчо се напи от речицата и започна да се изкачва по стръмното, за да влезе в букака (буковата гора). Той бързо почувства благотворното въздействие на храната: силите му се възвърнаха. Когато приближи до гората, отдалечени гласове го накараха да се обърне. От хълма, където беше мандрата, се спущаха черкези и му махаха да чака. Пред тях се хвърляха няколко хрътки (известно е, че в ония печални дни потерите, състоящи повече от черкези, се придружаваха от хрътки, приучени да откриват дирята на човеците като на дивеча и да се хвърлят връз тях).

(Черкези — След 1855 г. много черкези напускат Кавказ и се заселват в Османската империя. Турските власти изискват от българското население да построи жилища на черкезите и да им даде добитък. Но те не заживяват нормален живот, а се отдават на своеволия, кражби и насилие. Характерна тяхна черта си остава конекрадството и домашното робство. Много наши историци смятат, че Априлското въстание е съпротива именно срещу тези черкезки зверства. По време на Априлското въстание през 1876 г. черкезите участват в башибозушките отряди и извършват много зверства над населението, в това число отвлечания на деца и девойки, които продават по-късно като роби. Особено се отличават в разоряването на Перуцица и в преследването на Ботевата чета до самата смърт на българския революционер близо до Враца. Някои смятат, че Ботев е убит именно от опитен черкезки стрелец, който успява да се промъкне незабелязано до българските позиции. — по Уикипедия)

Навъръх могилата пък стоеше кир (господин) Яне в бялото си гуне (кожух, къса връхна дреха от дебел плат) и гледаше любопитно тоя лов, приготвен от него. Защото заедно с комата (къмел, парчето хляб), който даваше на бежанеца, кир Яне пращаше момчето си да го издаде на най-близката скрита група въоръжени преследвачи.

Гостолюбие и предателство! Вкоравялата душа на див номад (член на скитническо племе, чергарин) съчетаваше в себе си тия две неща. Той ги извърши с пълна добросъвестност: нахрани гладния и познайника, за да изпълни едно човешко задължение, а предаде бунтовника, за да предпази себе си от неприятности. Той сега спокойно гледаше ловитбата (лова, гонитбата).

Огнянов видя близката гибел. Той се бе научил да запазва присъствие на духа, което опасността отнема у повечето хора, и веднага прецени шансовете. Отгатык дола имаше едно малко възвишение, което щеше да го скрие за една-две минути от очите на потерята, когато тя се спусне в долината, разположена зад това възвишение.

В този кратък срок той би успял да влезе в буковата гора, но това нямаше да помогне: щяха да го настигнат. Беше невъзможно с тичане да избегне куршумите и хрътките. В дола при реката имаше нисък храсталак, между двата изронени бряга. И този гъсталак не би могъл да го скрие, защото, ако той можеше да заблуди гонителите си, то псетата щяха да го намерят. И там, и навсякъде имаше гибел! Но Бойчо нямаше време за колебание; трябваше да вземе някакво решение. Той инстинктивно предпочете дола и като стрела се спусна по стръмнината. Наклонеността на мястото облекчи бега му. След минута той нагази в храсталака в дъното на дола, чиито брегове бяха каменливи. В основата на скалата зееха продълговати дупки, сякаш бе подкопана. Огнянов се намъкна в едно от тия легловища на диви зверове. Там чака скъпо да продаде живота си.

Няколко секунди, с револвер в ръка, Огнянов слухтя. Тия секунди бяха векове. Лаевите приближиха, после заглъхнаха, после се изгубиха... Той чакаше. Какво беше това? Навярно, потерята (*групата преследвачи*) се заблуди, но не задълго. Огнянов разбра, че го търси в буковата гора и като не го вижда там, естествено, ще помисли за дола, накъдето ще я поведат самите псета. Инстинктът на животните два пъти не се лъже. Колко време трая това напрегнато чакане, което беше една дълга агония, той не знаеше. Очите му бяха вперени в дола, в изгорелия шумалак (*шума, сухи листа*), който трепереше край рекичката. Всеки миг той очакваше да види муцуната на хрътката – това животно беше фатално за него, – че наднича в дупката, или да чуе джавкането ѝ.

Внезапно се чу едно джавкане.

Очите на Огнянов се изпулиха големи, страшни, косата му щръкна като бодили.

Той насочи спонтанно револвера, готов (*за стрелба*).

III. НА СЕВЕР!

Лаенето, което се чу отдясно на Огнянов, близко, не се повтори. Вместо него той дочу друг шум, шум от човешки стъпки. Да, човеци идваха насам, те слизаха от стръмния бряг, защото сипеят се ронеше и песьчинките се търкаляха до самото устие на дупката, където се криеше скитникът. Скоро два крака с цървули се изпречиха пред дупката и отминаха; други два крака се изпречиха, и те отминаха; мина още един човек, все тихо и безгласно, и той се изгуби. Изпречи се четвърти. Той не отмина.

Той се спря и се наведе.

И Огнянов видя в профил една рошава, дългнеста глава, глава на една горила. Този, на когото принадлежеше тая глава, започна да завързва връвта на навоя си, който се влачеше.

(навой – плат, който се увива около крака, вместо чорани; виж картинния речник на корицата)

Огнянов се бе превърнал в статуя, с насочен револвер.

Главата погледна навътре в дупката. После се вдигна и едно остро със-

кане с уста се чу в тишината. Това беше знак за другите да се върнат.

И главата пак се наведе и надникна. Огнянов реши да гърми.

– Кой си ти бе? – попита един гръмлив глас.

– Бай Иване! – извика Огнянов.

Наистина, това беше Иван Боримечката.

– Даскале бе! – извикаха и другите, като се наведоха.

Пръв, без да чака покана, Боримечката се вмъкна в бърлогата, застиска ръцете на Огнянов с просълзени очи. Влязоха и другите трима. Те бяха клисурци.

Първият въпрос на Бойчо беше:

– Какво куче лаеше?

Клисурците отговориха:

– Нямаше куче, Боримечката лаеше.

Огнянов се усмихна. Той си припомни навика на исполина... Тогава ги обсипа с въпроси.

– Оцапахме я! Майка му стара – въздъхна Боримечката гръмовито.

– Кураж, бай Иване: бог няма да остави България.

– Но Клисура отиде – обади се мрачно единият клисурец.

– На пепел стана, тя още гори... – догълни вторият.

– Ох – стенеше третият.

– Братя, каква полза да се каем? Доброто търсихме – не сполучихме... кураж и търпение... жертвите няма да останат напразно... Яли ли сте?

– Откак сме излезли, троха хляб не сме видели – отговориха плачевно клисурците.

Нямаше и нужда да казват това. Огнянов отбеляза техните измършавели и хлътнали лица. Той разчупи остатъка от питата и я раздаде на гостите си.

Те заръваха лакомо. Боримечката се отказа.

– Ти дръж хляба за себе си, че си отслабнал като божи човек (божи човек – *отшелник; човек, който се е отдал на пост (глад) и молитви към Бога*)... а аз имам обед. – И Боримечката извади от торбата си един одран заек, облян с черна кръв. Той отрязва мръвка, натопи я в сол и я закъса с остри зъби.

– Как, ами това е сурово?

– Сурово-мурово, глад не пита... Бунтовници, които бягат, огън не кладат (*защото димът от огъня може да покаже на врага мястото, където се намират*)

... – отговори Иван, като жвакаше жилавото месо. – Тия християни се гнусят от блажно (*от месо*) и ядоха бурени като костенурки – добави Иван, като облизваше по устните си зайчата кръв.

– А как уби тоя заек? Гърмя ли? – любопитстваше Бойчо.

– Убих заека, защото не срещнах глиган: и него щях да хвана и да го удуша с ръка.

Наистина, Боримечката беше издебнал и бе хванал сам заека в един храсталак, без да гръмне с пушка.

– Ами защо си влязъл в тая меча дупка? – попита исполинът, като разглеждаше вътрешността ѝ.

– Гони ме потеря черкезка (*група въоръжени черкези*) и чудно как не ме напипа: тя имаше хрътки.

– Затова ли пита какво лае?... Разбрах... Хрътките, аз да ти кажа, са видели друг дивеч, някой заек, и са тръгнали след него. Така ще е работата... бай ти Иван знае...

– Сигурно са ония поганци (*друговерци, нехристияни*), дето ги зърнахме на, хей, на оттатъшния дял (*хълм*) – каза един.

– Да ги убие господ... От потери главата си не можеш да покажеш... Балканът е червясал от турци и черкези... Да си жив и здрав, Огнянов, за хляба, защото иначе щях да падна...

Едва сега Огнянов се поуспокои. Той видя, че се е спасил само по едно чудо, каквото неведнъж съдбата е правила за него.

– Къде отивате сега?

– Ще минем за Влашко. А ти?

– От три дни съм тръгнал за Бяла черква и виждате докъде съм стигнал...

Един клисурец се обади:

– Хитри синковци излязоха белочерковчани: мируват си хорицата...

Тия думи бяха казани с яд. Не толкова от гняв, че Бяла черква не е въстала, колкото от досада, че и тя не е пострадала, както другите. Човешката природа е такава, уви... Бедите по-лесно се пренасят, когато знаем, че и другите страдат от тях, пък били и приятели, и свои. В това жестоко чувство, силно развито в нашата душа, стои и стимулт на оня героизъм у войника, който го прави да лети в боя и да не се стряска от смъртта, която коси наляво и надясно. Остави той герой сам, изложен на опасността, и той ще бяга в панически страх. И една наша поговорка казва: „Щото е до цял свят, то е сватба.“ (*Сватбата е най-весела, най-истинска, най-незабравима, когато на нея се веселят всички, цялото село, целият свят...*)

– Какво знаете за Бяла черква? – попита Огнянов.

– Нали ти казваме... хитри излязоха... Само ние се намерихме да освобождаваме българското царство!

– А при всичко това, чудно нещо, готовността в Бяла черква беше тъй голяма!... – думаше (*казваше*) си Огнянов замислено.

– Остави тази работа, човече, то по-добре, че оцеляха... каква полза, че щяха да изгорят?

– Бе много села станаха на пепел – обади се друг, – ти видя ли как свети нощес небето?

– Видях – отговори Огнянов мрачно.

– Светът се изпотроши... Та това въстание ли беше! То беше срам и позор... И ние, дърти магарета, се полъгахме още... Да отговарят пред бога ония, които помамиха народа. Щом не е било сигурно, защо не си налягахме парцалите?

Огнянов слушаше мълчаливо тия натяквания и клетви. Това го огорчаваше, но той не се сърдеше. Те бяха ако не съвсем прави, то твърде естествени в устата на тия разорени хора... Той сам неведнъж в душата си бе укорявал народа, както те укоряваха водачите му. Печални и логични последствия на неуспеха.

– А бе какво сте се разкиснали, та се оплаквате, сякаш бог знае какво е станало... От бога и от света Богородица така било писано... Та ако

Клисура е загинала, няма да загине Българията я! – помъчи се да ги утеши Боримечката.

– Бай Иване, как е булката? Къде я отпрати? – попита Бойчо.

– Стайка ли? Майка ѝ... оцеля тя... заведох я на Алтъново, а оттам на... а бе забравих да ти кажа каква работа стана с даскалицата!

Огнянов потръпна при тия думи. Той чувстваше какво е станало с Рада, но се боеше да узнае и от другото ужасната истина. Той бе видял през нощта срутването на Радиното жилище и пламтящите руини на къщата, под която бе затрупана девойката, ако още по-рано не бе сложила край на живота си... Когато той поиска да я спаси, беше късно ... И тая мисъл като страшен товар тежеше на душата му. Освен това имаше и друго чувство, което той не искаше да осъзнае, размиряваше душата му и я тревожеше мъчително.

– На косьм бе останало да загине хубавата девойка...

– Как, жива ли е? – извика Бойчо.

– Жива, жива, даскале... ама ако не беше Боримечката...

– Къде е тя сега? – попита Бойчо смаян, като искаше за един миг да прочете всичко в голямото, грапаво и добродушно Иваново лице.

– Не се грижи, на добри ръце я предадох – успокои го Боримечката.

Сега сърцето на Бойчо усети една блажена лекота. Лицето му светна и той трогнат каза на исполина:

– Благодаря, бай Иване! Ти ме избави от едно страшно мъчение.

– А бе – подзе Иван, – то добре стана, че наша Стайка ми съобщи навреме... защото Аничка, стопанката де, като тръгнала да бяга, видяла наша Стайка, па ѝ каза: „Мари, Стайке, кажи на Иван (на мене де), че Рада не иска да бяга, колко я молих, та не оставяйте даскалицата, ами насила я отведете с вас...“ Когато чух това, майка му стара, аз ли ще я оставя?... Като се затекох... тя заключила вратата, удрям, викам, не отваря, троша, влизам вътре... Гледам: тя стои там при масата, държи свещ в ръката, една вулия (кожената торба) на масата.

– Вулията с барута? – изкрещя Огнянов настръхнал, като разбра каква смърт си е готвила Рада.

– Да, точно така, кожената торба с барута, щеше да хвъркне до облаците на хиляди парчета!... Гледай ти, глупаво момиче. Ама и аз тогава не се сетих, че това е барут – продължи Боримечката, – ами влизам и право към нея. То от Господа ли беше, вятър ли влезе из вратата, свещта угасна...

„Какво правиш тук, даскалице? Всички бягат, ти тук какво правиш?“ Па я грабвам и хайде към Балкана, наша Стайка след нас. Станка ѝ говори, тя плаче, охка... Ех, даскале, колко сълзи пролива за тебе!... Аз мислех, че си убит, но я лъжа (наистина хитрост трябва), казвам ѝ: „Даскалът е жив и здрав, даскалице, не се грижи, даскалице...“ Ами нали се забавихме... При река Върлищница има турци, вече натам не може да се ходи... Бре, тясно!... Какво да се прави?... Тогава тръгнахме през гората, та посреднощ пристигнахме в нашето село... Предадох даскалицата и Стайка на нашия Вълко, на шурей (брата на жена ми) де, и отново тръгнах към Стара планина! Та ти си бил жив, а? Майка му стара!

Огнянов стисна мълчаливо ръцете на Боримечката.

– В Алтъново ги оставих, но те сега сигурно са в Бяла черква, Вълко щеше да ги закара там на заранта, облечени с кадънски фереджета *(с дрехи и покрити лица като турцини)*...

В Алтъново все е страшно от читача *(турците)*... А в Бяла черква, казват, е мирно... Ти, даскале, като идеш там, намери и наша Стайка, моята невеста де, да ѝ кажеш много здраве от мене и че си ме видял тука живо и здраво... Па кажи ѝ, че ям все пържени зайци и бял мъж *(яйца с много сирене, прясно мляко и брашно)*, да не ме мисли.

– Аз, бай Иване, надали сега ще ходя в Бяла черква.

Боримечката го изгледа учудено.

– Ами нали за там отиваш?

– Не ща вече.

– Ами къде ще идеш?

– Ще видя...

– Хайде да те водим за Влашко *(днешна Румъния)*...

– Не, вие вървете сами и се разделете, не е добре много хора да вървят заедно...

Вечерната тъмнина застилаше дола и пълнеше дупката. Рекичката клокочеше жаловито. Сирачаваше се вече. Скитниците едва можеха да се видят. Иван Боримечката и клисурците станаха да вървят.

– Дай, даскале, да се целуваме до три пъти. Господ знае кой от нас ще оживее – каза Боримечката.

Сбогуваха се и се разделиха.

Огнянов остана самичък.

Тогавя легна по очи и плака като жена.

Накипелият вулкан от страдания в гърдите му се изля в горещ поток от сълзи. За първи път той железен момък плачеше с глас. Неговото нравствено мъжество се пречупваше. Мъка и люти разочарования, угризения на съвестта, болка за безбройните жертви, дадени напразно; при това, любов безнадеждно убита, озлобление, безутешност, чувство на усамотение и на безцелност в живота, рой спомени, и светли, и мрачни – еднакво отровни – всичко имаше в тия сълзи. Той насърчаше тия бедни хора, жертви на пожара, раздухан от него и от другарите му, а самият той беше съкрушен и убит. Той понасяше мълчаливо пред тях това страшно наказание. Той се мъчеше да има самообладание пред клисурците, когато от неговото сърце течаха кръви и то се гърчеше в гърдите му като пребита змия...

Па и тая Рада, която не може да забрави!... Която плакала там!... Той се възмущаваше против себе си, че при скръбта за отечеството, сърцето му се свива и боли от тая друга скръб. Но той не може да му повелява да не боли... Нека боли, но всичко е скъсано, никаква прошка, никакво примирение, никога в Бяла черква! А то пустото дърпа като безумно натам, сякаш търси другата си половина... Не, не, той няма да се върне там, в Бяла черква, люлката на любовта му: тя сега е черна като гроб... Той ѝ каза в Клисура, че скъсва всичко с нея, с изменницата. Той я унищожи с погледа

си, той я стъпка с презрението си. В клисурския пожар той рискува живота си, за да я спаси, но това го стори не от любов, то не можеше да бъде от любов, ами от друго побуждение... Може би от рицарство... и това го върши неосъзнато, без да си обяснява как...

Да, сега няма да иде там да види, макар и отдалече, един оплот от него кумир. Гордостта му се възмущава. Той ще върви за Влашко (*ще отиде в Румъния*), как да е ще допъпли (*все ще стигне някак си*), толкова хора отиват. В Бяла черква ще се крие като звяр, па може и да го издадат врагове, па и няма работа там...

Във Влашко, във Влашко – гостоприемната земя на свободата, там ще може пак да работи нещо за България, докато заздравеят раните ѝ... Там може да се диша свободно... На север, на север!

И Огнянов се упъти на север.

Небето беше облачно. Тъмна мрачина царуваше по глухите пуцинаци на планината.

Цяла нощ той вървя през върхове, през долове, за да се отдалечи по-скоро от първата си посока, нова решителност окрили силите му, подкрепени и от храната.

Заранта (*на сутринта*) се озова на един планински връх. От тоя връх на юг се виждаше една прекрасна зелена долина. Той позна Стремската долина. Бяла черква беше в подножието на планината! Трябваше да се изпълнят съдбините му...

IV. ЗНАМЕТО

Огнянов, като пробуден от тежък сън, позна заблудението си. Той мислеше, че е вървял на север, а то било в противоположната посока! Но късно...

Дошъл сега над Бяла черква, заварен от деня на тоя гол балкан, далеч от някой букак (*букова гора*) или от друго място за укриване, той видя, че ще бъде безумно да се връща назад, да се изложи самоволно на явна гибел. Едничкото, което му оставаше да стори, беше да се спусне в дълбокия дол на Манастирската река, който представляваше добро прикритие, а оттам да премине в Бяла черква. Той трябваше да се покори на волята на съдбата и реши да иде там, откъдето бегá цяла нощ.

Огнянов, както и Кандов, обичаше за пръв път. Той беше новак в тая борба на любовта, която не прилича на друга.

Един наранен човек, въобще, ненавижда врага си, който го е ударил. Едно мартиризирано (*мъченическо, измъчено*) сърце – често обича по-силно своя мъчител.

Още повече: то извинява – Алфред де Мюсе би казал – прощава.

(Алфред де Мюсе (1810-1857) – френски драматург, новелист, романист.)

Уязвеното самолюбие, което във въпроса на любовта носи името ревност, убива ръката, която му е нанесла удара, или търси в нея лек (*лекарство*) за раната.

Първото по-лесно я кара да зарасне, или по-точно – заглушава бодеза ѝ с друг по-силен; второто я облива с балсам и рови с нажежено желязо. Но към него прибягват повечето хора.

Любовта, най-егоистичното чувство, е склонна към компромиси и споразумения.

За щастие на Огнянов, неговата сърдечна рана му беше нанесло въображението му – не измяната на Рада. Първото разумно разяснение щеше да прекрати страданията му. Трябваше да дойде на помощ случаят.

Този случай предстоеше.

Но Огнянов видя в него едно коварство на съдбата.

Затова, когато дойде над долината, където са изворите на Манастирската река, и видя рядка елова горица, израсла на каменистата урва, той веднага промени решението си.

– Не – каза той, – в тия борови гори днес може да се скрия, а довечера ще тръгна назад... В някое балканско село ще се преоблека така, че да не ме познаят и после – за Влашко... Никога, никога при Рада!

И той се свря между дънерите на борове, задръстени от рехави шума и диви треви, които го правеха невидим, ако легнеше. Дълги часове лежаше той там търпеливо в очакване на нощта.

Някъде надвечер на отсрещното бърдо (*хълм*) ненадейно Огнянов забеляза, че нещо черно се движи и маха във въздуха. То приличаше на някоя исполинска птица, която маха с криле, неподвижни във въздуха. Той се вторачи учуден.

– Байра́к (*знаме*)! – каза той смаян.

Действително, той разпозна на слънчевата светлина едно червено знаме, побито в скалата на върха на хълма. Вятърът тихо развяваше това знаме, което трябваше да се види и от Бяла черква.

При самото знаме нямаше никого. Кой го беше забучил там? И за какво? Сигнал ли беше за бунт? Огнянов го взе за последното. Друг разумен смисъл присъствието на това знаме не можеше да има.

Огнянов не се съдържа. Той напусна всяка предпазливост, изскокна от скривалището си, бързо се покачи на върха, от който бе слязъл, и погледна оттам към Бяла черква. Сега му се стори, че до него достигат отдалечени глухи гърмежи от пушки... Откъде идваха те?... Той впиваше очи в града... Внезапно, благодарение на извънредно чистия и прозрачен въздух, в горния край на Бяла черква той забеляза някакви бели димчета (*пушеци*), каквито произвежда огнестрелното оръжие!

– Бунт! Бунт е това в Бяла черква – извика той радостно. – Верните ми приятели Соколов, Попов, Редакторът (*Безпортев*), бай Мичо не са кръстосвали ръце (*не са седели със скръстени ръце, не са бездействали*)... Явно въстанието е избухнало сега и на други места... И това знаме е условният знак!... Загасналият пожар се е съживил... Въстание, боже! Надеждата не е изгубена!...

И той като крилат се спусна надолу по хлъзгавата трева, надолу по шеметно стръината урва.

V. ГРОБИЩА

Нощният мрак бе съвсем паднал, когато Огнянов излезе от тъмния и насяния с канари (скали) дол на Манастирската река.

Той мина край манастира, но не счете за нужно да се отбива при отец Натанаил: той и така беше изгубил много скъпоценно време. Мисълта, че има въстание в Бяла черква, го беше изпълнила с ентузиазъм и върна всичките му физически и нравствени сили.

Той тръгна по главния път, който води за града, и след няколко минути видя в мрачината черния облик на старите къщи, комините и овощките (плодните дръвчета). Тогава остави пътя и се изкачи по рътлината (хълма, височината), която от север се извисява над Бяла черква и на която стърчи училището.

От тая височина той хвърли поглед към града. Градът спеше. Никъде не светеше... Никакъв особен шум или друго не показваше, че се намира във въстание. Само обикновения лай на кучетата. Това учуди Огнянов. Той помисли какво да прави.

Да проникне в града и да потропа у някой от приятелите, той сметна това за неразумно. Тогава реши да иде в мъжкото училище: то не беше далеко. Там ще узнае от бабата клисарка (прислужничка в църквата, която бие камбаната) какво става в Бяла черква. И той се прехвърли през западната каменна ограда на училището и скочи вътре в двора. Като се обърна, видя, че се е озовал в гробищата, които заемат голяма част от двора. В средата им се издигаше старовремската черква, мълчалива и мъртва, самата тя приличаща на исполински гроб. В дъното на двора се чернееше самата училищна сграда и останалите постройки, всичко потънало в тъмнина и заспало. Това мъртвило навред, което Огнянов намираше вместо шума и глъчката, свойствена на един град в революция, го стряскаше и му довеждаше най-черни мисли.

Някакъв студ вееше и от страшната тишина и от мрака на гробищата; те стърчаха мълчаливо пред Огнянов, с чудатите форми, които дава нощта, имаха вид на живи хора или на мъртъвци, излезли до кръста от гробовете си. Той не можеше да задържи едно неприятно свиване на сърцето и тайното желание да се види един миг по-скоро във от това студено царство на мрака и тайнствеността... В такъв един час неволен трепет обхваща човешката душа. Нашата природа не може да изтърпи прикосновението с другия свят, без да я обзема студ... Гробната дъска, която пада върху мъртвеца, дели вече два свята, които не се познават един друг, които враждуват помежду си. Тайнствеността и мракът плашат. Нощта е враг, а гробът е тайна. Няма храбрец, който да понесе без потръпване впечатлението от едно гробище – през нощта; нито безверник, който да се смее в такъв час – той ще се уплаши от смеха си. Не знам дали Хамлет би се шегувал тъй остроумно с черепите, през нощта, и сам в едно гробище!

(В последното изречение Вазов има предвид първата сцена от петото действие на „Хамлет“ от Шекспир. Прочетете я, за да разберете мисълта на Вазов.)

Ненадейно, в мрака, с който окото му свикна, Огнянов отбеляза една слаба, неподвижна светла точка, приличаща на едно око, която пробиваше из самата черква, през ниския прозорец. Без друго (*освен това*) там гореше кандило (*малка маслена лампичка*) или вошеница (*восъчна свещ*)... Тая слаба светлинка беше един приятен дисонанс (*нещо по-различно от всичко останало*), едничкото живо нещо във всеобщата тъмнина и мъртвилото на града; тя блещукаше тъй приветливо и дружелюбно, почти весело. Огнянов, тласкан от непреодолимо любопитство, прегази полета гробовете, отиде до прозореца, от който светеше, и погледна вътре.

Свещта гореше пред една колона на черквата, на големия пиринчен (*месингов, бронзов*) светилник. Мъжделивото пламъче едва осветляваше едно малко, кръгло пространство на пода, около светилника. Осталата черква беше тъмна. В тази слабо осветена кръгла дупка Огнянов съгледа (*забеляза*) някакви неопределени форми прострени (*лезнали*); имаше там нещо. Какво имаше там? Той залепи челото си до студеното стъкло и се втренчи още по-хубаво. Тогава позна какво беше. Там лежаха трима човеци на рогозка (*черга от царевични стъбла*). Тия три човека бяха три трупа. По тях и по рогозката се чернееха лъскави петна – от кръв. Пламъчето хвърляше треперлива и уплашена светлина върху тази картина. Лицата, изкривени и с раззинати уста, носеха печата на мъченическа смърт. Очите на единия, широко изпулени, гледаха строго и упорито някъде в тъмния свод на черквата. Другият се беше обърнал насам. Едното му око, в което играеше отражението на пламъчето, гледаше право в Огняновия прозорец. По кожата на апостола попълпиха мравки; но той нямаше сила да се оттегли от прозореца: погледът на мъртвеца го приковаваше там и се впиваше в неговия с гробния си блясък от свещта, и се втренчваше в Огнянов като в жив човек, който те познава и иска да го познаеш. Изведнъж Огнянов изохка. Той позна Кандов. В шията му зееше черна дупка. Беше заклан.

Огнянов се махна от това страшно зрелище и бързо се върна обратно. Стъгна се в няколко гроба и те сърдито извикаха в мрака.

Когато дойде пак до зида на оградата, той се спря, самообладанието му се възвърна и той поиска да си обясни какво значеше всичко това. Защо и как бе дошъл Кандов ранен в Бяла черква? Как е бил убит тук, той и другите? Въстание ли е имало и е паднал жертва в него, или просто е търсил убежище и е бил усетен и убит? Какво беше това знаме на Балкана? Каква беше тая стрелба в града? Какво е това мълчание сега? Огнянов не можеше да намери отговор на тия въпроси.

Във всеки случай тук се бе случило някакво голямо нещастие. Той размисли какво да прави сега. Да влезе посред нощ в тоя умрял град и да тропе по портите, в свършена неизвестност за положението (*без изобицо да знае какво се бе случило*), виждаше му се прежеждливо (*опасно*) и безразсъдно. Това страшно мълчание, което царуваше в Бяла черква, го вледеняваше, то беше по-грозно от най-грозния шум. Приличаше на капан.

Тогава реши да дочака съвмание в манастирския дол и утре да помисли как да постъпи.

И пак се прехвърли през оградата.

VI. ПОСЛАНИЦА

Огнянов преспа в една воденица, в Манастирската река.

Много рано сутринта той се изкачи по яра (*стръмния бряг*), който е над аязмата (*лековития извор*), настръхнал с разноформени скали, приличащи на истукани (*огромни статуи на божества*), и се скри зад тях, без да бъде виден от някого.

От тоя наблюдателен пункт той можеше да види всичко в дола.

Долът беше още пуст. Шумът на реката екливо (*отекваше, с ехо*) се издигаше между гранитните урви (*стръмните скали от гранитен камък*): водениците и дъскорезниците гърмяха и увеличаваха екота (*ехото*) в тая гъста и тъмна планинска гора. Небето се синееше весело, обливано от утринните лъчи на слънцето; те увенчаваха вече и върха на балканското бърдо (*хълм с полегати склонове*). Ранните лястовички се стрелкаха из въздуха, гонеха се с причудливи и безследни зигзаги и се къпеха в невидимите вълни. Лъхна и утринният ветрец и разлюля дивите фиданки (*млади дръвчета*), изникнали по скалите; златната вълна на слънцето се плъзгаше по зелената северна стръмнина, заля черния куп на елите, спусна се по гладката тревица и позлати горния край на стръмния бряг, където беше Огнянов. Но по пътеката на дола още никой не минаваше. На Огнянов му се стягаше душата да чака на това място, да продължава за него неизвестността... Той вливаше очи в дола, дано зърне някого, да узнае какво става и ако може, да му изпроси дрехи, за да може по-безбедно (*необезпокояван, по-лесно, по-безопасно*) да се промъкне в Бяла черква. Но никой не се задаваше долу и нетърпението на скитника растеше. Само шумът на реката отговаряше на неспокойната му душа.

Най-после погледът му светна. Вратата на една дъскорезница се отвори, едно момиче излезе и отиде до водата и там започна да си плиска лицето.

– Марийка! – каза си Огнянов радостно, защото неговият остър поглед откри в момичето сирачето на покойния дядо Стоян. Той сега се сети, че то шеташе при чичо си в дъскорезницата, след смъртта на баща си. Провидението му идваше на помощ.

В един миг той слезе при реката и попрутулен (*скрит*) зад една канара, я повика на име.

Марийка избърсваше вече лицето си с престилката. Тя се озърна на гласа и като позна Бойчо, който се показваше до половина, тичешком отиде при него.

– Бачо (*батко*) Бойчо, ти ли си?

– Ела, Марийке, тука – повика я Огнянов в своето укритие.

Момичето с изпулени, но с радостно удивени очи оглеждаше Огнянов. Той беше със страшно измахнато (*слабо, изпито*) лице, в дрехи изцапани с кръв и кал, гологлав (*без калпак*), изнемощял, както трябва да е един човек, който десетина денонощия се е борил с трудности, с безсъници, с човечите, със стихите, с глада и лишенията и с опасности на всяка крачка. Всеки друг в тоя час и в тоя пуцинак би уплашил момичето, но Огнянов упражняваше върху него сладко и страшно обаяние.

– Какво има, Марийке, в града? – бяха първите му думи.

– Турци, бачо Бойчо.

Огнянов се хвана за челото и се замисли.

– Какво беше това пушкане вчера? Какво става там?

– Вчера ли, бачо Бойчо? Не зная, бачо Бойчо.

– Не чу ли пушките?

– Аз вчера не бях в Бяла черква, бачо Бойчо.

Марийка не знаеше какво да отговори, но Бойчо вече усещаше истината: имало е опит за въстание, но веднага е било потъпкано от турците, които сега държат Бяла черква.

Значи, късно е пристигнал. Един-два часа по-рано там, Огнянов, може би, щеше да даде друга посока на работата. Това закъснение беше една от ония фаталности, които често повлияват върху съдбините на цял народ...

След две минути размишление Огнянов попита:

– Марийке, има ли други хора в дъскорезницата?

– Чичо Минчо, спи още.

– Марийке, ти знаеш ли къде е доктор Соколов?

– Зная, у бабини Якимичини *(в къщата на баба Якимовица (или Якимица), съпругата на дядо Яким)*.

– Там. Знаеш ли къде е Бързобегунек, немецът, оня с брадите *(с раздвоената брада; вижте в Интернет портрета на генерал Гурко)*?

– Дето прави черни човеци ли *(съв фотографията негативите на снимките правят образите черни)*?

– Той, той, Марийке – каза Огнянов, като се усмихна на невинната епиграма, пусната срещу бедния фотограф.

(епиграма – кратко сатирично стихотворение, което осмива даден човек или обществено явление.)

– Можеш ли ой, гълъбче, да занесеш нещо до тях?

– Бива, бачо Бойчо – отговори радостно момичето.

Огнянов потърси в джоба на сакото си и извади един молив и едно късче хартия, твърде смачкано. Това беше Радиното писмо.

При вида му няколко капки пот избиха по бледното му чело. Той с разтреперана ръка откъсна бялата половина от хартийката, прилепи я на камъка, надраска там няколко думи и я сгъна.

– Марийке, на тая хартийка, да я занесеш на доктор Соколов; ако го няма, занеси я на немеца; скрий я хубаво в пазвата.

– Бива.

– Като те попитат къде се крия, ти да кажеш, но само на тях да кажеш, чуваш ли? Да кажеш, че съм в запустялата воденица, зад Хамбаревата воденица.

Марийка обърна очи към северния край на дола, където усамотено стърчеше полуразрушената воденица.

В бележката си Огнянов не написа името си, нито скривалището си, от страх да не би поради някакъв лош късмет писмото да не иде по назначението си, а да попадне в опасни ръце.

Той беше уверен в пълната преданост на Марийка, но не посмя да я натовари само с устна поръчка, да не би поради простодушието си да напакости.

За да втълпи още по-дълбоко в ума на Марийка съветите си и важноста на мисията ѝ, той прибави тихо:

– Защото, Марийке, ако изгубиш писмото или се измамиш да кажеш на някого, че си ме видяла и къде се крия, турците ще дойдат и ще ме заколят... Пази писмото, гълъбче!

При тия думи Марийкиното лице стана изведнъж сериозно и уплашено и ръката ѝ неволно попипа мястото под мишницата, където Бойчовата записка беше скрита под дрешката ѝ.

– Аз ще ида да кажа на чичо, че отивам за хляб – каза Марийка.

– Добре, Марийке, само помни хубаво каквото ти казах.

Марийка влезе в дъскорезницата.

Бойчо се скри пак зад един камък и зачака да види Марийка, като тръгне. Той чака цял час, в страшно безпокойство. Най-после видя босата Марийка, че излезе и заприпка по острите камъни, които застилаха пътеката, и се запъти към Бяла черква.

VII. НЕУСПЕХИТЕ НА МАРИЙКА

Когато излезе на полянката пред манастира, Марийка се спря запъхтяна и се озърна безпокойно, но разбра, че никой не я видя, и тичешком продължи пътя си. До самия град не срещна ни една жива душа, полето беше опустяло, пуста се виждаше и улицата, по която щеше да мине сирачето. Изведнъж Марийка пак се спря. Тя видя, че от другия край на улицата се зададоха и идеха трима турци. Обзе я страх от тия хора, тя се върна без да мисли и хукна надолу между градините и розовите насаждения, за да влезе в града през другата улица, от запад. По тоя начин заобикаляше много, която увеличаваше разстоянието между нея и Соколовата къща. Най-после Марийка се озова при западния край на града. Отдясно се простираше широкото голо поле, отляво – градът с тясната улица, която се отваряше между два реда ниски магазинчета и занаятчийски работилници. Тя наистина беше празна: там не се мяркаше ни турчин, ни българин. Всичките бакалници (*магазини за хранителни стоки и домакински принадлежности*) бяха затворени, и вратите, и прозорците, които имаха капаци; но тая пустота успокои невинното момиче и то хукна към улицата. Тъкмо Марийка направи десетина крачки, нещо я накара да се обърне назад и тя остана като закована. Недалеч из полето високо над нивята се издигаше голям облак прах и в тоя прах пристигаше една глуха шумотевица от тежки стъпки, конски тропот и размесена глъчка. Скоро с праха и с шумотевицата се зададе и онова, което ги причиняваше. Това беше ордата на Тосун бей. Тя се връщаше метежно и победоносно от клисурското пепелище след три дни плякосване и грабеж, ...

Пешаци (*войници от пехотата*), конници вървяха размесено, натоварени с оръжие и плячка... Скоро тя допъпла като мътна вълна до улицата, изпълни я и потече по нея с див шум и грухтене. Това беше само част от ордата, състояща от няколкостотин души башибозуци, все жители от околностите на изток от Бяла черква. Сега те идеха триумфално със знамената си, с плячките си и с трофеите си – колкото бяха могли да понесат със себе си. А всичко останало вървеше отзад, натоварено на безкрайна върволица от каруци. За повече леснотия башибозуците бяха навлекли на себе си по-скъпите дрехи, плячкосани в нещастната Клисуря.

Така че тая кръвожадна сган имаше в същото време и комичен вид, тя приличаше на едно шествие, на карнавал, в азиатски вкус. Мнозина се бяха облекли с богати женски кожуси със скъпи украси, макар че жегата беше голяма. Имаше даже някои башибозуци, които се бяха пременили (*облекли*), вероятно за гавра и подигравка, в златните черковни одежди (*свещенически дрехи*), заграбени от клисурските черкви.

Самият предводител, Тосун бей, се беше натруфил с един превъзходен европейски халат от сив кашмир, обточен с алено сукно (*украсен по краищата с тънки ивици червен плат*) и с дълги червени провесени пюскиоли. Както после се разбра, Тосун бей не познавал назначението на тая премяна и я взел за някаква благородна чуждестранна дреха и с нея искаше да влезе в Бяла черква...

Само един жив трофей украсяваше триумфа му: това беше един пленник с вързани отзад ръце: Рачко Пръдлето.

Зрелище грозно!

Но Марийка почти не го видя. Още в същия миг, когато ѝ се мярна сганта, тя не се чу, не се видя по улицата, мина по други улици, все пусти и мълчаливи. Най-после стигна до Соколовата врата. Бутна я, не се отвори. Тогава блъсна няколко пъти.

– Кой тропа? – обади се гласът на бабата отвътре.

– Бабо Якимице, отвори – едва издума задъханата Марийка.

– Какво търсиш тук?

– Доктор Соколов... Отвори де! – извика плачевно момичето.

Бабата избъбра нещо сърдито, но отвори.

– Какво го търсиш? Няма го! – каза тя сепнато.

– Къде е, бабо?

– Каж ми, да ти кажа... От вчера го изпратиха и досега го няма никъв... Хайде, иди си.

И бабата пак хлопна вратата.

Марийка остана смаяна пред затворените порти.

Па хукна нататък. Вратата на фотографа не беше далеко. Марийка я бутна.

– Какво искаш, момиче? – пресрещна я една дрипава жена, бледна и прегърбена.

– Немецът...

– Какво искаш?

– Пусни ме при немца – каза Марийка, като оттикваше жената, за да влезе навътре в двора.

– Умът ли ти е изкипял, мари! Немца нали го заклаха? – отговори разлютено дрипавата жена и изтика Марийка на улицата.

При тия думи уплашеното дете се вдърви от страх... Мина ѝ сега през ума, че и бачо (*батко*) ѝ Бойчо трябва да заколят, че турците за него идват и че ще хванат писмото ѝ... защото някой им е казал, че тя носи писмо от бачо си Бойчо. Сега? Какво да прави? Тя се озърна и едва сега видя, че улицата е пуста и никой човек не минава... И се уплаши и писна да плаче. В това безнадеждно състояние някой я бутна отзад и тя се обърна.

Видя Колчо.

Само той се мяркаше по улицата и тупаше с тояжката си по калдъръма (*по каменните плочи, с които е покрит пътят*), мечтателен и с твърде угрижено лице.

– Защо плачеш мари, момиченце? – попита слепецът, като вторачваше белите си очи в Марийка, сякаш искаше да я познае.

Ако Марийка познаваше по-добре Колчо, тя би престъпила Огняновата заповед, би му разправила каква е работата и Колчо би заместил Соколов. Но тя се уплаши от тоя чужд човек и избяга на другата страна на улицата, после тръгна по друга улица.

– Момиче! Марийке! – викаше Колчо, който в същата минута, благодарение на чудесната си дарба, позна по дочутия плач само, че това беше дядовото Стояново момиче. Той точно след него беше почукал на Соколовата врата, за да попита бабата за Соколов, и от нея беше научил, че ей сега го търсило и едно момиче. Някакво предчувствие му каза, че именно Марийка е това момиче, че ако то е търсило доктора, то е за нещо много важно, че уплашеният му плач е причинен от несполуката му да намери доктора... Кой го праща при Соколов в такова време? Някой, който не знае какви са работите тук, някой вънкашен... Дали не е той? От снощи се пръска слух, че Бойчо не бил загинал, че бил избягал в планината и там, навярно, се скита сега. Дали не е Бойчо – да е слязъл в Манастирската река, където живее Марийка в дъскорезницата на чичо си, и да я е пратил с известие до Соколов? Да, да, тая Марийка е едно оръдие на провидението (*средство за осъществяване на Божията воля*)! При това предположение любещата Колчова душа страшно се смуги. Той завика, като вървеше напред:

– Момиченце! Марийке! Марийке! Момиче мари!

Но никой не му отговори.

Колчо пъшкеше безнадежден.

В това време той се бе озовал на мегдана (*на централния площад*).

Там не беше пусто и глухо. Шумотевица, човешка глъчка, конски тропот по калдъръмите (*по улиците, покрити с каменни плочи*).

С една дума – навалица.

Глъчката (*разговорите, шумотевицата*) ставаше на турски език.

Какво бе това?

Колчо се спря учуден до кафенето и започна да слухти.

Един глас изкряска отвътре по български:

– На, ето какви резиллици (*позорни неща*) направиха. Да подпалят града ни!... Малко остана да ни избият като кучета, всички ни, и да не остане камък на камък тука! Къде са сега онези негодници да ги питам аз: кого питаха да вдигат бунт?... Доведете ми ги тука сега, аз да им издам присъдата?... Бунтуват се! Против кого?

– Против царя, против баща си и доброжелателя, който ни пази като двете си очи, косъм да не падне от главата ни ... Ние сме били толкова стотин години под сянката на султановия трон и добруваха и дедите ни, и бащите ни, а и внуците ни по-добро няма да намерят... Да си събираме ума в главата, че дявол ще ни вземе... На когото не му харесва тук, нека върви в Московията (*Русия*)... На нас си ни е добре...

Колчо позна, че говори чорбаджи Юрдан.

– Да живее негово величество султанът! – извика един глас.

Колчо позна гласа на господин Фратю.

Тия двамата сега бяха изразителите на паниката, която вскопява (*буди животинското у хората*). Първият предизвикваше омраза само, защото бе искрен в думите си; той и преди въстанието пак така говореше и мислеше; вторият бе отвратителен, защото беше подъл в своите думи. Викът на Фратю остана без отговор, без отклик, но той го намери в самото мълчание, което го последва. Времената бяха настанали такива, че Юрдановците бяха прави и Фратювците бяха честни. Всяка низост на падналия беше позволена, защото всяко насилие на победителя беше допуснато. *Vae victims...* (*лат. Горко на победените!*)

Априлската катастрофа не беше толкова страшна в баташките си кланета, колкото в позора на паденията...

Колчо въздъхна дълбоко.

Па се върна назад и тръгна към какини Гинкини.

VIII. ЛИВАДАТА

Към обяд днес, на една прелестна ливада накрай града, под сянката на зелените клони, седеше едно семейство.

На юг от ливадата се изпречваше каменната ограда на една градина, с врата, отворена към ливадата; от север се разтваряше панорамата на Стара планина, с голите си върхове, стръмни урви, сипеи и живописни цветущи подножия.

Тая ливада и тая градина принадлежаха на чорбаджи Юрдан и семейството беше негово.

Освен тая дружина рядко човек се мяркаше по тези места. Истина е, че градът се беше поуспокоил след разгрома на въстанието и улиците му се бяха пооживили. Но никой не се престащаваше да излезе извън него, в околността му, било по работа, било да се поразходи и да се порадва на светлата хубост на природата.

Само Юрдановото домочадие имá тая дързост.

Защото Юрданица от скръб за смъртта на Лалка беше паднала зле болна и няколко дни не бе ставала от леглото... По настоятелната препоръка на лекаря едва днес бяха я поизвели, все през дворовете, до градината на Юрдан, която се намираше извън града, за да се поразтъпче и да погълтне чист въздух.

Тя веднага усети благотворното действие на разходката. Тогава поизлязоха и на ливадата. Там пасяха два едри великолепни бивола, също Юрданова стока.

Едно заптие (*турски полицай*), приседнало настрана, пазеше безопасността на чорбаджийската челяд.

Впрочем, тук имаше и двама чужди хора: една здрава и дебела бузеста селянка и Рада.

Селянката беше Стайка, Боримечковата булка, която така Гинка бе прибрала от вчера да ѝ шета.

Тя същата беше дала гостоприемство на Рада. Против това не беше се възмутила ни баба Юрданица (*съпругата на дядо Юрдан*), ни другите членове от Юрдановата челяд (*семејство*)...

Напротив, виждането на Рада, нежната приятелка на покойната, им доставяше едно сладко и скръбно утешение и предишното презрение и омраза се заместиха в душите им от по-човешки чувства към нещастната бездомна девойка.

Както знаем, Стайка и Рада се познаваха още от Клисурса и в еднаква степен бяха жертви на разгрома ѝ... Благодарение на Стайка Иван можеше навреме да спаси Рада. По пътя тя разговаряше с нея и като стигнаха завчера в Бяла черква, не искаше вече да се раздели с нея. Простичка, дивичка, каквато беше, тя разбра обаче скръбното положение на Рада и съчувстваше на мъките ѝ...

Преди малко бе станало дума за Бойчо и госпожа Хаджи Ровоама уверяваше, че е убит в боя, а Стайка милостиво гледеше Радиното лице как се променяше и бледнееше. И тя страшно намрази калугерицата (*монахинята Хаджи Ровоама*), която тъй леко говореше за смъртта на Бойчо.

– Ами да не би с очи да го е видяла, че даскало е загинал? Та защо се радва тая кукумявка? – шепнеше Стайка сърдито на Рада.

– Мълчи, мълчи – отговаряше ѝ тихо Рада. Стайка се вслуша в разговора, който продължаваше, после пак пошепна на Рада:

– Радо, тая църната има мустачета. Защо не ги маха?

Рада се усмихна неволно.

– Мълчи, сестро.

Стайка за първи път виждаше госпожа Хаджи Ровоама и не знаеше, че тя е леля на господарката ѝ. За да ѝ отмъсти, тя скришом бе взела няколко кехлибарени зърна от броеницата ѝ, която се беше разсипала, и сега гледеше лукаво как калугерицата ги търсеше наоколо си. Най-после Стайка се изкикоти и дръпна Рада за ръкава.

– Защо се смееш, Стайке? – попита я така Гинка.

– За две царевични зрънца как се мъчи Хаджи Врана.

– Хаджи Ровоама, мари – поправи я тихо Рада.

Но Стайкината неприлична дума, за щастие, не бе забелязана от другите: в тоя миг всички се обърнаха към Стефчов, който се задаваше от града. Бившият зет на чорбаджи Юрдан не беше тръгнал още за Гюмюрджина *(град в северна Гърция с гръцкото име Комотини)*.

Встъпването му в длъжност се беше отсрочило поради избухналата размирица.

(От тук става ясно, че Кириак Стефчов за определени заслуги получава държавна длъжност в Османската империя, но встъпването му в длъжност се отлага, заради настъпилите размирици.)

Когато дойде, го зяпнаха в устата. Той разправи разпалено за днешния подвиг на депутацията *(група представители на обществеността)*, в която бе участвал. Тая депутация, начело с Юрдан Диамандиев, беше изпратена днес да пресрещне Тосун бей, който идеше да нападне града като разбунтувано място, и да изпроси помилване.

Депутацията, след много мъка, беше успяла да спаси Бяла черква от участта на Клисуре, но с три тежки условия. Първо: градът веднага да брой хиляда лири на Тосун бей, за да умири сганта, на която бе обещал като плячка Бяла черква и да я отпрати; второ: да се предаде всичкото останало оръжие, до най-малкото ножче, и трето: да предаде в ръцете на властта всеки подозрителен човек. Тази пълна капитулация, която не спаси Батак от Мехмед Тъмрашлията, спаси Бяла черква.

(Мехмед Тъмрашлията е брат на Ахмед Тъмрашлията. Под тяхно ръководство са извършени зверства над българското население по време на потушаването на Априлското въстание. По-долу има повече обяснения. За турските зверства прочетете също и спомените на майката на Иван Вазов, баба Съба, които са дадени в Приложението.)

Тосун бей влезе само с част от ордата си в града, за да приеме оръжието. Впрочем, Юрдан чорбаджи, и отчасти Стефчов сега бяха спасители на града. Като разправяше със самодоволствие и гордост тия работи, Стефчов от време на време хвърляше злобни погледи към Рада, която не се обръщаше към него. Но тя чувстваше страшна тежест от присъствието на тоя омразен човек...

Безочливият тон на гласа му разстройваше нервите ѝ и всеки негов звук зловещо се отзоваваше в сърцето ѝ. Тя виждаше в него фаталния образ на бедата, която е преследвала щастието ѝ, и той ѝ внушаваше непобедим страх и омраза. „Боже мой, мислеше си тя, толкова хора, всичките добри хора загинаха или гинат: само тоя човек живее и се радва. Сега той се ползва с почит и уважение и е един от най-първите хора там, дали защото е толкова проклет и лош?“...

Но внезапно, с оживен поглед тя неволно се обърна към Стефчов, защото той говореше сега за Бойчо, и това, което говореше за Бойчо, както никога беше много радостно.

– Та жив ли бил тоя поразеник? – обади се в недоумение госпожа Хаджи Ровоама.

– Жив е, избягал е в планината – обясни Стефчов. – Но дали сега е жив – не знам. Може сега някъде да го кълват орлите.

Рада натисна сърцето си от болезнено вълнение.

– Аз ви казвам, че графът е жив, графът не умира... – обади се Хаджи Смион. – Той толкова пъти умира и все излиза жив... Аз не вярвам... Аз когато бях в Молдова, всеки казваше, че Янкулеску хайдутинът бил умрял, и вестниците писаха... Рекохме бог да го прости, когато един път при Търгу Нямцу (*Търгу Нямц – сега град в област Молдова, Румъния*) срещам го, него същия, жив, да го порази господ... „Буна диминяца, доинуле Янкулеску“ (*рум. Добро утро, господни Янкулеску*), казвам му... А той ми вземá часовника само – за едно „добро утро“. Искам да кажа, че не ме уби... Та думата ми беше, че разбойник не умира...

И Хаджи Смион смигна приятелски на Рада, с което искаше да ѝ каже: ти мен слушай, графът е жив.

– Дано само не се довлече тук тоя поразеник, ще запали и нас, както Клисурса...

– Само да има честта... Да може да се хване и „мечкаринът“, та и на него да му се види работата, както на Кандовчето и на другите – каза Стефчов.

– Жалко, но нямаше как, трябваше да бъдат пожертвани малко хора, за да се спасят хиляда – каза един.

– То се знае, вагабонти, защо идват при нас?

– Защо идват? Дойдоха да се укрят – обади се живо така Гинка.

Стефчов я изгледа учуден.

– Како Гино, та според тебе дядо Юрдан зле ли е направил?

– Добре е направил... хубаво правите вие с татко... Сякаш сте евреи или турци, а не българи... Я си помислете за какво и за кого отиват да мрат тия хора?... – Лицето на така Гинка пламна и очите ѝ засвяткаха.

– Луда си мари, луда – изпъшка болната ѝ майка.

– Тези твои хора – отзова се Стефчов злъчно – тези патриоти, според тебе, когато благоволят да ни посетят, трябва да поведем децата от училището, да ги посрещнем с песни, да им отворим къщите си, да им сложим и по една баклава, както други им правеха сухари...

– Зная, зная – пресече го ядосано така Гинка, – предайте ги на турците, изколете ги, изтрепете ги, изпийте им кръвта като на вчерашните момчета... Видяхте ли майката на Кандов как се тръшна наред пътя!... Ох, сестро мари, ох, Лалке... Ох, боже, боже!... Боже, боже!

И така Гинка се облегна до дънера на ореха и закри с кърпа очите си, от които бликнаха порой сълзи. Тя заплака с глас. Тоя внезапен плач беше за избитите вчера бунтовници; но присъстващите сметнаха, че е за Лалка, името на която се преплете в думите на така Гинка. Рада се спусна просълзена да я успокоява с думи. Името на покойната смути сърцето на баба Юрданица и тя се разплака.

Тая скръб накара Стефчов да побеснее: той разбра, че плачат за бунтовниците.

Заптийето (*турският полицаи*), което подразбра за какво е разговорът, се приближи до Стефчов и Хаджи Смион и каза тихо:

– Чухте ли? В Манастирска река пак бил слезнал някой клисурски комита.

– Как, кой ти каза? – попита сепната Стефчов.

- Арабия (*добри човече*), една циганка го видяла, като беряла смрадлика.
- Кога?
- Днес, по обяд.
- Съобщила ли е?
- Не знам.
- Трябва по-скоро да се каже – избъбра Стефчов, като грабна феса си от тревата. – На косъм остана днес да ни вземат дяволите – ето ти сега друг бербантин (*негодник*)...
- Той е същият, разбра се – каза Хаджи Смион ненадейно.
- Кой? – попита Стефчов.
- Графът... Нали казах, че е жив?
- Още по-хубаво: пак ще има салхана (*клане*).
- Хаджи Смион се стресна от собствените си думи, които каза, кой знае как, без да иска. Той пребледня.
- Кириак, ти отиваш?
- Отивам.
- Що ти трябва бе, не закачай човечеца – каза Хаджи Смион умолително, – ще се намери в Бяла черква едно къошенце (*скришно местенце, въгълче*) да го скрием... Щом е за графа, всеки го обича.
- Ти си луд, бай Хаджи! – извика Стефчов, като го изгледа с ненавистен поглед. – Трябва да спасим Бяла черква...
- И без да каже сбогом на дружината, тръгна към града, като продължаваше да приказва тихо със заптието, което го последва до края на оградата.
- Хаджи Смион стоеше като гръмнат.

IX. СЪЮЗНИКЪТ

По-голямата част от дружината дори не забеляза внезапното тръгване на Стефчов: сега всички бяха заети да утешават разтържената баба Юрданица.

– Чорбаджийке, хайде приберете се в градината, че нашите турци започнаха да се мяркат из зеленчуковите градини – каза заптието, като се приближи насам и си взема пушката, за да иде при Стефчов, който го изчакваше.

Баба Юрданица стана да влезе в градината. Кака Гинка я хвана под мишница и я поведе. И другите ги последваха. Най-отзад вървяха Рада и Стайка. Стайка силно стискаше за ръка другарката си и ѝ казваше:

– Радо, даскало е жив, чу ли?

Но Рада не отговаряше, потопена в нова мъка. Защото едно предчувствие ѝ каза, че тая нова жертва на клисурската катастрофа, която е слязла днес от Балкана и която Стефчов отиваше тъй храбро да предаде, не ѝ беше чужда, че това може да бъде самият той, и сърцето ѝ се свиваше от неизразима тревога и страх.

– Ха, защо тича това босó девойче? – каза Стайка, като се спря и посочи едно момиче, което идваше насам тичешком през ливадата.

Беше Марийка. Угриженото дете се връщаше, след като няколко часа напразно се беше блъскало да разбере къде е доктор Соколов. Сега тя с радост видя Рада, единствения близък човек на Бойчо, който може да ѝ помогне. Въпреки, че помнеше Бойчовите поръчки, Марийка чувстваше, че Рада не е опасна, че бачо (*бачко*) ѝ Бойчо забрави да я насочи и към кака ѝ Радка, и че на нея можеше да разкаже повече.

Рада я посрещна.

– Ела, ела, Марийке, какво правиш? Момичето се спря при нея, озърна се боязливо и попита:

– Како Радке, знаеш ли къде е докторът?

– Соколов ли, Марийке? Не зная... Болен ли е някой?

Марийка заекна смутено.

– Не, како Радке, прати ме... бачо... Бой...

Марийка прекъсна думите си уплашено... Но Рада разбра... Тя прималя и се озърна плахо. В същия миг Стефчов се зададе, като вливаше ястребови очи в Марийка. Той я беше забелязал и се връщаше за нея.

– Момиче, какво държиш в ръката? – попита той.

Марийка побледня. Тя се дръпна гузно и скри ръката си отзад.

– Дай тая хартийка, момиче, да я видим! – каза той и пристъпи към нея.

Момичето изпищя като диво и хукна през ливадата към гола.

Тъмно подозрение се породило в Стефчовта глава. Той разбра, че записката съдържа някаква важна тайна, с която бягаше уплашеното момиче. Той го позна, че е дядовото Стояново... Защо момичето търсеше Рада и от кого носеше писмо за нея в такъв един час? Дали не е от Огнянов? Дали той не е слезлял от Балкана бунтовник? При тая мисъл лицето му светна от зловеща радост и той погна Марийка.

Рада въздишаше и следеше уплашената Марийка, която, като видя биволарчето при гола, се върна назад да бяга в друга посока. Така тя сама идваше в ръцете на Стефчов, който я пресрещаше тичешком.

Марийка видя новата опасност, изпищя пак, сякаш просеше помощ срещу жестокия си гонител... – Стайка, в голямо недоумение, гледаше това, което ставаше пред очите ѝ. Тя не можеше да проумее, защо му трябваше толкова на Стефчов хартийката; но от лицето на Рада разбра, че бележката не бива да попада в ръцете на този човек. След като разбра какво става, Стайка се затича като лека кошута през ливадата, настигна Стефчов, дръпна го за сакото, за да го задържи и да даде време на момичето да избяга.

Стефчов се обърна и изгледа селянката. Той не можеше да повярва на очите си, че тя проявява подобна дързост.

– Чичо, защо гониш девойчето? – попита сърдито Стайка, като не го пускаше.

– Пусни ме мари, свиньо! – изкрещя презрително Стефчов и се откъсна от нея.

– Ах! Селянко, тебе те праща оная. Знаем, знаем... Коста, Коста бре, хвани я – извика той силно към Юрдановото биволарче, което се беше събудило от писъка на Марийка.

То пресече пътя ѝ. Бедното момиче се спря замаяно пред новия гонител, после хукна назад като сърна, заобиколена от ловци и се завря между биволите, сякаш търсеше от тях помощ против човеците.

Стайка, у която се събуди дивата природа, поиска да се хвърли над Стефчов и биволарчето – пред нея те стояха като кокошки пред орлица, – но остана на мястото си вкаменена: Рада отчаяно ѝ махаше да се върне назад.

Замаяната селянка не посмя вече да пристъпи на помощ на Марийка. Тя с разкъсано сърце гледаше как полуживото от страх дете се тръшна на тревата при биволите и там примря.

От страшната нощ във воденицата Марийка придоби болест – да припада истерично винаги, щом се уплаши. Правият бивол наклони огромната си глава над неподвижното момиче, подуши го кротко и състрадателно по лицето и пак вдигна влажния си нос, като преживяше *(животните преживяват, като връщат храната си от стомаха повторно в устата и я дъвчат)* спокойно и гледаше безстрастно с големите си сини очи.

Стефчов бързо разкопча недозакопчаната пазва на Марийка и бръкна да търси записката, защото видя, че момичето я пъкна там, докато бягаше. Но не намери нищо. Търсеха под нея и около нея, но писъмцето изчезна, сякаш потъна в ямата.

Стефчов се озърна яростно.

– Нима пък той го е лапнал? – каза той и погледна строго бивола.

Голю *(биволът)* сякаш разбра, че го подозират в кражба, отвори широко запенените си уста, от които висяха само сдъвкани, лигави тревичи.

Стефчов остана замаян. Той не можеше да си обясни къде се дяна късчето хартия.

– Сигурно тая мръсница – каза той – е изпуснала писмото в тревата – и заедно с Коста отидоха нататък, наведени из ливадата.

Марийка скоро дойде на себе си. Първото ѝ движение беше да бръкне в пазвата си. Тя изплака уплашена, като не намери там нищо. Стана и с хленчене си отиде нататък.

Стефчов и биволарчето дълго търсеха. Най-после Стефчов тръгна бързо към града. Вероятно бе намерил записката. Като мина край Рада, той продума със зверски поглед:

– На върлина ще му видим днес главата набучена!

Рада, разбита от безпокойство, остана като прикована на мястото си. Стайка стоеше изправена пред биволите. Тя споделяше страховете на Рада, но не можеше да се изчуди, защо не я остави да стори път на Марийка. Тя гледаше още разлютенa към посоката, където се изгуби Стефчов, като милваше несъзнателно Голю по къдравото къносано чело.

(къносано чело – На най-големия мюсюлмански празник Курбан байрам се принася в жертва овен или агне, понякога теле. Определените за жертвоприношение животни предварително се къносоват (болят с растението къна) по челото и гърба.)

Голю подуши ръката на непознатата милувачка, мръдна и премести предния си крак.

– Радо! Ето ти писмото! – извика селянката, като вдигаше от земята смачканата хартийка.

Действително Голю беше настъпил изпуснатата хартия, когато душеше примрялата Марийка. Рада грабна хартията, раздипли я с трепетна ръка и хвърли поглед вътре.

– От Бойчо! – извика тя.

Тя се хвана за гърдите, примряла от вълнение.

Писмото съдържаеше само два реда:

„Слезнах от Балкана. Донеси или прати дрехи и сведения. По-скоро.“

Писмото не носеше подпис.

Рада го прочете още дважд, трижд (*два-три пъти*) и тогава съгледа с трепет, че тия думи бяха написани на бялата половинка на самото онова писмо, което тя бе изпратила по Боримечката до Бойчо в ония ужасни часове. С това късче беше откъснато и името ѝ: Рада, написано с молив. Сълзи обляха бузите ѝ.

– Какво казва писмото, Радо? – попита Стайка.

– Жив, жив е, сестро – изговори задъхана Рада.

Стайка се изсмя от щастие.

– Даскало е жив, Радо! Я нали ти казах, че църната оная не знаеше, а па бърбеше за даскало (*Аз нали ти казах, че онази черната нищо не знаеше, а само говореше за даскало*)?...

– Жив Бойчо, сестро, жив, кажи на кака Гинка, че ми прилоша, та си отидох... За писмото не казвай нищо.

И тя се запъти към зеленчуковите градини.

Х. ЛЮБОВ-ГЕРОИЗЪМ

Преди всичко девойката имаше нужда да събере свободно мислите си и да вземе бързо решение. Тя се прислони зад едно близко дърво, което я криеше от погледите, и започна напрегнато да размишлява върху положението. А то беше критично. Бойчовият живот висеше на косъм, той не подозираше нищо – непременно Бойчо е бил оня, когото е видяла циганката. Да, да, той; трябваше, прочее, по-скоро да му се съобщи за опасността и да му се даде средство да се спаси. За нея, за една мома, това не беше лесна задача: кърът (*полето*) беше пуст сега и кръстосван само от едни башибозуци (*свирепи немни турски войска*), които се скитаха там за обир... Тя настръхна при мисълта, че може да срещне тия свирепи същества. Но тя не се бои от нищо, когато става дума за Бойчо...

Любовта ѝ ще победи всичките жестокости на съдбата и на човеците... Да, тя ще тръгне веднага... Но той молеше и за дрехи, разбира се, обикновени дрехи на мирен човек, за да не възбуди подозрителността... Предрешен (*преоблечен до неузнаваемост*), той можеше да слезе и в Бяла черква. Това я затрудни. Къде да търси сега дрехи и кой ще се изложи на явна опасност да даде своите, и кога да търси тези дрехи, щом всяка минута е скъпоценна?

После я удари друга мисъл, която трябваше по-рано да ѝ дойде в главата: къде се крие Огнянов? В писмото не пише. Вероятно, той от предпазливост е поверил тази тайна на Марийка, за да я съобщи устно на Соколов... А Марийка вече си тръгна... Как не се сети преди малко да я пита къде е Бойчо? Слава богу, че разбра поне, че е в Манастирския дол – от заптието. Манастирският дол е голям, но тя ще го разтършува целия и ще намери Бойчо – уви, неприятелите му няма да губят толкова време, те знаят точно къде чака отговора на писмото си... Но тя ще го намери, ще ги изпревари, много ще ги изпревари, защото ще бъде крилата... Само едно е невъзможно за нея: дрехи! А той иска преди всичко дрехи!... Боже, боже... А времето тъй бързо върви... А тя няма с кого да се посъветва.

Всички тия мисли и съображения минаха през ума ѝ за един миг със светкавична бързина. Тя реши да остави заслона си (*да напусне своето убежище*) и да бърза към Манастирския дол. Но по-напред погледна внимателно през клоните на шубраците, към градината. Тя забеляза, че пред вратата ѝ има един човек с голям фес, във френски дрехи от сив шаяк (*вълнен плат*). Отначало го взе за Стефчов, но този беше нисък и изглеждаше по друг начин... Тя позна Колчо слепия. Сърцето ѝ трепна от неволна радост, макар че Колчо, като сляп човек, малко можеше да ѝ бъде полезен в такава работа. Но поне имаше с кого да поговори. Самият Бог пращаше Колчо тук.

Но тя уплашена видя, че Колчо стъпваше вече на прага на портата, той влизаше в градината.

Тя извика високо:

– Бай Колчо, бай Колчо, чакай! – И се стрелна към него.

Колчо чу вика и спря. В един миг Рада беше при него.

– Бай Колчо!

– Радке! Тебе търсех – каза слепецът. Па като се приближи до нея, пошушна ѝ: – Бойчо бил жив!

– Жив, жив, бай Колчо – пое запъхтяна Рада.

– Той бил в планината – допълни Колчо.

– Не, Колчо, Бойчо бил слязъл в Манастирската река.

Колчовото лице се развълнува.

– Какво говориш, Радке?

– Там, там, бай Колчо, той сега е там... аз получих писмо от него... Искане дрехи, трябват му дрехи, бай Колчо... Него са го издали на турците, видели са го цигани... Но аз ще припкам да му съобщя... Той ще бяга... Няма да го хванат, но Бойчо ще го познаят навсякъде, че е от бунта, защото дрехи му трябват... Боже, боже... а време не остава...

Докато Рада така с прекъсвания и с плачевен тон изливаше страховете си, Колчо вече беше намерил изход.

– Дрехи има, Радке – каза той.

– Ах, бай Колчо, кажи!... Откъде ще вземем дрехи?

– Тук наблизо, в една приятелска къща...

– Бай Колчо, само по-скоричко...

– Почакай тук една минута.

И Колчо тичешком се върна назад.

Рада заслонена под стряхата чакаше нетърпеливо. Минаха почти две минути, но на нея ѝ се сториха цели часове. Освен другото се добавяше и страхът – да не би някой да излезе от градината и да я види тук сама и в толкова разстроено състояние...

Тя пъшкаше от мъчение.

В този миг се зададе едно момиченце с вързоп в ръка.

Слепецът беше сложил там един фес, едно дълго сако и панталони от сив вълнен плат. Тия неща преди две-три минути бяха облечени на него.

Добрата му душа беше предвидила още две неща, които Рада в смущението си бе забравила: там беше прибавена и една пита хляб и сто тина гроша, сложени в един от джобовете.

Но Рада дори не погледна във вързоба: тя го пое от момичето и без да бърза се запъти на север, през бостаните.

– Боже мой, боже мой – казваше си тя горчиво, – той не иска да ме види вече! Какво съм сбъркала пред него?... Та аз го обичам...

Както казахме, полето опустя – от българите никой не смееше да излезе по-нататък от града: там се мяркаха само башибозуци ... А за една девойка, освен това сама, опасността беше още по-грозна и страшна.

Но Рада дори не мислеше за това.

Великата любов има само едно велико мерило: самопожертването.

ХІ. БАШИБОЗУК

Скрит в пустата (празната) воденица, Огнянов чакаше появяването на някой приятел или поне на самата Марийка.

Тая изоставена и полусрутена воденица стоеше усамотена в най-горния край на дола, недалече от гърмящия водопад, и от нея нататък вече нямаше друга сграда.

В стените зееха големи отвори – местата на бившите прозорци и врати, а една част от покрива беше отнесена от силните ветрове.

Порутените места в стените служеха на Огнянов за прозорци, от които поглеждаше към пътеката, която върви надлъж по реката до самия водопад, а после се изкачва надясно по стръмния бряг, към планината.

Дълго време той чака нетърпелив и безпокоен; часовете преминаваха и денят преваляваше (денят отиваше към края си, мръкваше се), но долът, докдето можеше да се види оттук, оставаше пуст. Огнянов се намираше в голямо недоумение.

Страшната неизвестност нарастваше за него всеки миг и се превръщаше в неизразимо безпокойство.

Той се опитваше да проумее причината за това бавене. Най-лошото обаче, което предполагаше, беше, че Марийка не бе успяла да намери доктора или Бързобегунек, които може би са принудени да се крият.

Той дори не подозираше ужасната опасност, която всяка минута можеше да му донесе. Той не можеше да знае, че неговото присъствие тук е известно вече и на приятели, и на зложелатели, че съдбата му зависеше от разрешаването на този въпрос: кой ще изпревари – враговете или своите.

По едно време по пътеката се появи едно лице, което смути Огнянов.

Един турчин.

Той беше едър, висок, със зелена чалма на главата, със силихлък (*кожен пояс за оръжие*), от който стърчеше и един дълъг ятаган, и с биргютлии (*тесни, с плитко дъно*) гащи. И една вулия (*кожена торба*) през гърба.

Вероятно бе един от ония турци, за които му говори Марийка.

Един башибозук.

Какво търсеше той тук?

Огнянов извади револвера си и наблюдаваше. Башибозукът продължи да върви нагоре, с много широки крачки.

Той дойде успоредно на пустата воденица, на едно разстояние от петдесет крачки, но не се обърна и отмина нататък.

Огнянов беше смаян. Но той бе осъден сега на пълно бездействие и неподвижност.

Оставаше му само едно: да наблюдава и да чака.

Турчинът вървеше нагоре.

Той премина реката по камъните, нагази из дивия буен буренак, който се зеленееше в самото подножие на яра (*на стръмния бряг*) и се спря.

Огнянов забеляза, че той се спря тъкмо там, откъдето започваше пътеката, която води към планината.

Огнянов пребледня.

Тая пътека беше едничката, по която би могъл да избяга в Балкана, ако станеше нужда. Ужасните надвиснали ярове (*стръмни брегове*) не бяха достъпни от другаде. Огнянов изтръпна. Дали не беше това едно пресичане (*преграждане на*) пътя му? Не идваха ли след този башибозук и още други?

Веднага турчинът свали чалмата си, за да ѝ запаше края, който се бе развил.

По тоя начин цялото лице и главата на башибозука бяха открити пред погледа на Огнянов.

И той видя сега едно хубаво младежко лице, с широко открито бяло чело, увенчано от буйна руса коса, която се разпусна на къдрици върху него.

Огнянов извика неволно от удивление, изправи се на прозореца, сложи два пръста в устата си и изсвири.

Пронизителният писък се разнесе из дола и се повтори от ековете на канарите (*от ехото на скалите*).

Башибозукът втренчи очи във воденицата, откъдето излезе гласът, и като видя първите махания с ръка на Огнянов, се спусна стремително насам. Това беше Соколов.

Двамата приятели се прегърнаха горещо.

– Бойчо, Бойчо, жив ли си, брате, какво правиш тук? – викаше Соколов, покъртен до сълзи.

- Ами и ти, докторе, в това състояние!
- Какво правиш тук, брате! Кога дойде?
- Нощеска... Защо се забави толкова?
- Аз? – попита Соколов в недоумение.
- Марийка късно ли те намери?
- Коя Марийка?
- Как? Тя не те ли намери? – извика Огнянов смаян. – Аз тая заран я пратих при теб с писмо ...
- Не ме е намирал никой, а и не можеше да ме намери – отговори Соколов. Огнянов го изгледа, учудено.
- А защо си тук? За кого идваш?
- Аз? Бягам.
- Бягаш, докторе?
- Да, познай по дрехите ми.
- И ти излезе така от Бяла черква?
- Нощес излязох от Бяла черква и се крих досега в Хамбаревата воденица...
- Как, ние сме били един до друг и не сме знаели! Чудно, чудно!... А къде се дяна Марийка?... – каза Огнянов, у когото отново се пробуди безпокойството. – А сега къде отиваш?
- В планината, чаках досега, докато ми донесат тескерето (*паспорта*) и пари. Но сега – няма да се делим... Живот и смърт – заедно... Ах, Бойчо, Бойчо, братко мой, какви ужасни нещастия дочака отечеството, кой мислеше това!
- Седни, седни, долу ще приказваме.

XII. ИСТОРИЯТА НА ЕДИН НЕВЪСТАНАЛ ГРАД

Сгушени в ъгъла, двамата се осведомиха взаимно за онова, което се бе случило в Клисура и в Бяла черква от девет дни насам. От Соколовите думи, или по-точно от неговия отчет, на Огнянов всичко му стана ясно и той започна да намира отговора на загадката... Бяла черква наистина не е въстанала веднага след Клисура. Тя не е въстанала, както всичките други села и градове, които са били подготвени за въстание също като нея или дори още по-добре от нея. Преждевременното му избухване погубило всичко... При първото известие за клисурското движение комитетът се разделил на две мнения: едното било да се защитават само от нападение, като не дават повод за него, а в случай, че отвън им дойде подкрепителна чета – да въстанат; другото било веднага да се развее знамето и да става, каквото ще става. Имало и трето мнение и то било общото – да се капитулира (*да се сложи оръжие, да се обявим за победени*). С измама заключили най-разпалените членове на комитета в избата на поп Ставри, когато той решил да се развее знамето, а именно: Доктора, Попов и Редактора, и пратили депутация (*представители*), начело с чорбаджи Юрдан, в К. да покаже покорство и верноподанически чувства от страна на Бяла черква и да моли за защита.

Правителството, само смутено, приело с радост заявлението и пратило в Бяла черква петдесет башибозука да оберат оръжието и да останат да пазят града. Скоро сред двора на конака се издигнала камара от пушки, пищови и ятагани. Като издигнала тоя гръмоотвод над себе си – капитулацията, – Бяла черква била спасена. Тя дала само една жертва: Марко Иванов (*чорбаджий Марко*). Той бил окован и откаран пеша в Пловдив, за черешата (*заради черешовото дърво, което дал за изработването на оръдие*)... Кой го издал – неизвестно. Пет дни след това, вчера, едно знаме се появило на Балкана, и тълкувания, и мълви, и надежди! Духовете се развълнували, разнесъл се слух, че няколко хиляди въстаници идат от Балкана на помощ на Бяла черква... Тая военна сила се предвождала от руски и сръбски офицери... Никой не знаел със сигурност откъде идва тая ненадейна помощ, тя падала като от небето... Каблешков толкова пъти беше говорил за някаква тайнствена армия, готова да прилети в уречения час, така че и най-маловерните започнали да вярват. Всички поглеждали радостно към знамето, към върха на Балкана... На някои им се сторило даже, че виждат по гърба на планината хора с изправени пушки – вземали хресталака за войска. Други, с по-остро зрение, различавали московците по големите им рунтави калпаци. Тогава дошъл поп Ставри, та отключил избата и им казал:

– Грехота е, чада, да ви държим вече под ключ... Мичо е бил прав: елате вижте какво се е задало на планината...

Тримата затворници изхвъркнали през вратата. След половин час, последвани от двайсетина кундураджии (*обущари*), превзели конака, заедно с бея, оръжието и властта! В града настъпил възторг. Бяла черква въстава! Левското знаме, ушито от Рада, било развяно напред мегдана. Но в същия час едно ужасно известие поразило всички: говедарят тиришката се спуснал (*бързо слезъл*) от планината и (*за*)явил, че никого нямало в Балкана. А Тосун бей тръгвал вече за Бяла черква, за да я разсипе! В същата тази минута едно друго известие удвоило настръхването. Трина клисурски въстаници били слезли от планината и се скрили в училището, на горния край на града. Те били Кандов, ранен в ръката, и още двама клисурци. Бабата, която шетала там, ги приела, скрила ги на тавана в училището, дала им хляб, защото от два дни само с треви се били хранили; после, по тяхна поръчка, казала на Бързобегунек, който им донесъл дрехи, фесове и тютюн. Още неизпушили по една цигара, те видели през процепите на стряхата, че училището го заграждат отвсякъде турци. В това време и Бързобегунек се намирал на тавана. Нямало надежда за бягство. Турците започнали да гърмят вътре от двора, през прозорците, в тавана. Ранили и двете клисурчета. Тогава те слезли долу и се предали. Съсекли ги на място. Бързобегунек скокнал, гръмнал два пъти и наранил единия, но и той паднал веднага от десетина куршума. Заклали го... Само Кандов не слизал. Всички мерили с пушки към отвора на тавана, откъдето трябвало да се покаже. Но той не се показвал. Изведнъж прогнилият таван се продънил и Кандов паднал на чардака. Той се изправил, опрял се до преградата на чардака, кръстосал ръце и извикал:

– Готов съм, удряйте!

Турците помислили, че това е началникът и че се предава: той говорил на български. Те чакали.

– Варвари! Стреляйте! Българи още ще останат! – викнал пак.

Сега разбрали.

Като отговор, към тази близка мишена, изведнъж изпращели трийсетина пушки. Но нито една не го закачила. Той търтил (*хукнал*) по чардака, слезнал през стълбите и минал през двора към черквата, към която бил отворен пътят. Пушките пукали, но нищо. Току-що стъпил на прага, два куршума ударили Кандов и той паднал вътре в черквата... Заклали го и него... Оттам се спуснали да търсят доктора. Към башибозуците се присъединили и много граждани. Трябвало да го хванат жив или мъртъв, та така да отърват града от страшния гняв на Тосун бей. Докторът трябвало да падне като изкупителна жертва. По мръкнало (*когато се стъмнило*) уплашеният стопанин на къщата, където се криел, му дава пътя (*го помолил да си отиде*)... На улицата Соколов бил зърнат от потерята, тя хванала следите му. Обаче успял да вземе преднина над гонителите си... Като припкал по дългата Мюхлюзова улица, той побутвал по пътя си портите, за да се пъхне в някоя, но нито една не била отворена и той продължавал да бяга; на мегдана му се сторило, че от една, потерите станали две, защото отпред десетина души му препречили пътя. Той тръгнал тогава наляво и се върнал назад по друга улица; гонителите му веднага изгубили следите му, той можал да се спре за няколко секунди и да си поеме дъх. Но опасността не намалявала. Потерята нямало да се забави да налети и в тая улица и ако не тук – другаде щяла да го застигне или да го удари с куршум заради ясната звездна нощ. Да се опита да излезе от града било безразсъдно; всички изходи на града се пазели от стража. Едно спасение му оставало: да се скрие в някоя приятелска къща. За щастие, той се сетил, че наблизко била къщата на поп Димчо. Той се затичал към нея и похлопал на вратата ѝ. Вратата се отворила. Посрещнал го поп Димчо, член на комитета.

– Попе, скрий ме! – казал докторът.

– Не може, не може, докторе! Видели са те, че влизаш тук, лошо е и за мене – пошушнал му попът, като деликатно го изтикал през вратата...

Смаяният Соколов усетил, действително, приближаването на потерята, която се задала по отсрещната улица, и той слепешката ударил нататък и се втурнал по една сляпа улица, в дъното на която живееше негов сродник. Той бутнал вратата и попросил гостоприемство (*помолил да бъде приет като гост*).

Бай Нечо веднага осъзнал важността на положението.

– Луд ли си, докторе, да ме запалиш? Ти знаеш, че аз имам жена и деца!

– И с тия думи той му хванал ръката и му отворил портата.

Докторът побързал да излезе от тоя безизходен път и тръгнал по Петканчовата улица. Злата му съдба го довела при ония, от които бягал. Соколов хукнал пред гонителите си.

– Ако не се спреш, ще гърним! Чакай, докторе! – викал му отзад един от пандурите.

(Пандурин, пандур – въоръжен пазач, стражар по време на турско-то владичество на Балканския полуостров; Пандурите са предимно българи. Легендарният Ильо войвода е бил пандурин на Рилския манастир.)

Истина, Соколов се спрял, но не там, където му предлагал усърдният българин-пандурин (българин-пазач), а по-нататък, пред Сарафовата врата. Соколов като домашен доктор на Сарафов и като негов приятел, решил да опита щастието си и напосока (наслуки) почукал.

– Кой чука? – попитал Сарафов. Докторът се обадил.

Вместо да отвори вратата, беглецът чул, че Сарафов хлопнал и къщната врата и не се чул повече.

XIII. ПРОДЪЛЖЕНИЕ НА ИСТОРИЯТА

– Какъв позор, боже мой – изпъшка болезнено Огнянов.

– Сега в града е паника, брате; предателства и подлости... Бяла черква не е същата – избъбра мрачно Соколов.

Огнянов въздъхна дълбоко.

– Предателства и подлости, казваш?... Те са изчадията на всяка нещастна революция... Те следват след нея като вълците и гаргите след бойните полета.

– А кой е побил знамето наврѳх бърдото (стрѳмния хѳлм)? То беше червена кърпа на прѳт.

– Не знам.

– А от кого мислиш да е? (Кой мислиш, че го е сложил?)

– От турците.

Огнянов го погледна недоверчиво.

– От турците, да – продължи докторът. – Защото то се видя вчера, когато и Тосун бей е трѳгнал от Клисура, за да нападне Бяла черква с намерение да я разсипе. Чуваше се, че още на отиване за Клисура той се заканил да направи това. Трябвало му е само причина. Явно със същата коварна цел е бил разпрѳснат и слухът за многочислена помощ, която не идвала. А всѳщност идвал Тосун бей.

– Значи, той днес трябва да е в Бяла черква?

– Да.

– Навярно там сега стават ужасни нещастия... – каза Огнянов развълнуван.

– Нещастия не – подлости стават – отговори докторът. – Човекът, който бях изпратил днес до града, ми каза, че Тосун бей помилвал Бяла черква, щом му изпратила тържествено делегация да го посрещне. Същият видял, като минал край конака, че на двора му стояла цяла грамада с оръжия, донесени от самите белочерковчани... Там бил и черешовият топ... Клетият бай Марко (чорбаджи Марко), за него най-много ми е жал...

Огнянов въздъхна.

– Да, бай Марко, за него е най-тежко... Той стана жертва на гнусно предателство... Както и Кандов – прибави Соколов.

– А кой е издал Кандов и другарите му? – попита Огнянов. И челото му се покри с дълбоки бразди.

– Как, аз забравих да ти кажа: предаде ги Юрдан Диамандиев... Глупавата бабичка отишла, та казала скришом и на попа, а попът казал на Юрдан. Самият той ревял отдолу, от мегдана на башибозуците: „Удряйте! Какво се бавите? Разбойници не приемаме в града си, царски душмани не щем!“

– Боже, боже! Горкият Кандов, видях го герой на клисурската позиция и като герой е умрял тук... Как страшно бях потресен от вида му!... А ти как се отърва най-после?

– Скриха ме в една къща... Къде мислиш, Бойчо?

– У някой приятел пак, разбира се – не у чорбаджи Юрдан.

– Приятелите и съзаклетниците ме изпъдиха безобразно, както ти разправих – отговори докторът злъчно, – всички ми хлопнаха вратите си.

– Но кой тогава?... Продължавай по-добре.

– Добре, – започна докторът, – потерята приближаваше след мен, аз бях стигнал близо до края на града. Тогава ми дойде наум едно отчаяно решение – да се опитам да мина между куршумите на стражата и да тръгна по широкото поле, пък и само този шанс ми оставаше за спасение, между двата огъня... Кога дойдох на трийсетина разкрача от Велчовия двор, където стражата пазеше в засада, зад една дъсчена ограда, една врата леко се отвори... Чух скърцането и спрях... Погледнах пред себе си и тогава видях, че се намирам пред вратата на Милка Тодоричкина. На прага стоеше самата девойка. Аз приближих и ѝ казах: „Милке, гони ме потеря (група въоръжени преследвачи), можеш ли да ме скриеш?“ „Влезте, господин докторе“ – отговори тя и аз влязох. Една минута след това потерята бавно мина край вратата и отиде нататък.

– И тя те спаси? – извика Огнянов.

– Да, Бойчо, Милка, една блудница!... Провидението (*Господ, висшата ръководна сила, която определя съдбата на хората*) тоя път прие образа на Милка Тодоричкина, на пропадналата, на отхвърлената, на позорната Милка Тодоричкина... Бедната! Та тя и няма за какво да се бои, какво да губи, какво да жали...

– Все едно, висок героизъм у тая блудница, сред толкова благоразумни безсърдечия, сред толкова честни низости! – отбеляза Огнянов.

– Боже, боже, дека (*къде*) само доблестта е могла да намери убежище!

– Сега трябва да ме дирят пак под листо (*пак да ме търсят под дърво и камък*) в Бяла черква... нека ме хванат!

– Ти сега с какво намерение си, докторе? За накъде?

– За Влашко (*Румъния*), разбира се.

– Да, и аз за там бях тръгнал, но знамето ме накара да слеза от планината.

– Както и мене – да отивам към нея... Но ти с тая дреха?... А нямаш и шапка?

– Точно затова бях пратил Марийка при теб с писмо, за да ми донесеш каквото трябва. Чудно, къде се бави още...

– Сега няма нужда, – каза докторът, – като се стърни, ще минем в Хамбаревата воденица и бай Лилко всичко ще ти намери. Аз, за късмет, нося още един стар паспорт... той ще бъде за теб... Имаме и храна във вулията (*в кожнената торба*)...

– Отлично. Но аз дойдох тук не с целта отново да бягам... Аз мислех, че ще заваря въстание.

– А то излезе каша... – отзова се докторът ядосано... – Само се обрашневяхме, колкото да опропадим града...

– Имате ли някакви известия от другите места?... – Тъмни слухове само: навсякъде все тази беда... Въстанието не може да се разпространи... и само катастрофи... Ти повече трябва да знаеш...

– Да, видях ги от планината пожарите, как светеха на двайсет места – каза Огнянов...

– Не бил, брате, узрял народът за такова нещо!... Измавихме се страшно – каза докторът... – Ужасни жертви дава България сега, и напразно...

– Че се измавихме, измавихме се... Но революцията трябваше да стане и жертвите трябваше да станат... Аз даже бих желал да бъдат още по-големи и по-ужасающи. Ние не можем със силата си да разбием Турция, но можем да спечелим симпатията на света поне чрез грозните си нещастия, чрез мъченичеството си и кървавите реки, които изтичат от тялото на България... Това е все знак за съществуване: мъртвият никой не го мисли – само живият има право на живот. Ако европейските правителства не се застъпят за нас, те не заслужават да се нарекат християнски и цивилизовани!... Все едно, и да не стане нищо, ние няма защо да се каем... Ние изпълнихме един човешки дълг: опитахме се да спечелим свободата си с кръв – не успяхме... Това е жално, но не е стилно... Позор и престъпление ще бъде само, ако скръстим вече ръце... ако плюем на идеала си, ако забравим кръвата и пожарите, в които днес плува България...

– Огнянов, – каза докторът след малко мълчание, – струва ми се, че в този момент само ние мислим така: цяла България сега ни проклина за нещастията си... Иди, послушай: сега всеки казва, че Стефчов е бил прав.

XIV. ВАЖНИ РАЗГОВОРИ

За пръв път Огнянов чуваше сега името на Стефчов. Челото му се намръщи.

– Как, още ли диша тая презряна твар?

– Презряна твар? – обърна се докторът; – Стефчов сега е най-умният, най-предният (*най-гървият, звездата на деня*), най-гордият. Не можах да му изпия кръвата... Знаеш ли? Аз бях приготвил Клеопатра за него... Той тържествува, заедно с Юрдан чорбаджи. Той минава за спасителя на града... А нас като кучета ще ни избият, ако ни видят.

– Все равно (*все едно*), подла твар... Бедната Лалка, тя трябва да е много нещастна...

- Как? Ти не знаеш ли? Лалка умря.
- Умря? Какво говориш?
- Умря на осемнайсти април – пошепна докторът.
- Колко нещастия за толкова кратко време... Той я е убил, тоя подлец! – изкрещя Огнянов.
- Да, той я уби.
- И докторът му разказа със сълзи на очи причините за смъртта ѝ.
- Огнянов го хвана за ръката покъртен.
- Брате, ние сме еднакво нещастни.
- Соколов го погледна въпросително.
- Лалка, любимото от тебе същество – пое Бойчо скръбно, – е в гроба; друго едно същество, което аз обичам, също е в... гроба... изгубена е за мене.
- Не, твоята Рада е жива, в Бяла черква е! – извика живо докторът.
- Жива?... Жива, да, но е умряла за мене – Соколов го погледна учудено.
- Да, завинаги е умряла – повтори Бойчо мрачно. – Нещастният Кандов... бог да го прости... Защо го надживях аз?...
- Докторът изгледа втрещено Огнянов.
- Бойчо, ти да не си имал спречкване с Кандов в Клисура?
- До смърт!
- И за Рада?
- Огнянов се навъси.
- Да не говорим сега за това.
- Та ти луд ли си, Бойчо? Да подозираш Рада? Това е възмутително!
- Възмутително? Аз я мислех самата невинност, брате, а какво излезе?
- изпъшка Огнянов. – Аз ѝ вярвах, аз я обичах, и то как! И отечеството ми беше по-светло тогава, и доверие имах повече в себе си и куражът ми беше несъкрушим... И какво поражение! Представи си... Достатъчно е да ти кажа, че след това, в Клисура се бих не с надежда да победея неприятеля, а да умра от ударите му... Не ми говори. – И Огнянов тъжно наведе глава надолу.
- Лъжеш се, Рада те е обичала вярно и те обича пак, само че е много нещастна и оклеветена – преди всичко от тебе! – каза докторът с негодувание.
- Огнянов му хвърли изпълнен с упрек поглед.
- Докторе, в памет на горкия Кандов, престани да ми говориш вече за тая скръбна работа.
- Именно, и паметта на Кандов искам да умия от твоето подозрение... Не мисли, че е действал подло... Наистина, той се беше увлякъл по Рада... Както го знаеш, той е мечтател и дяволски се увлича... Тая необяснима страст го накара да напусне и обществото, и комитета... но тя не промени нищо в чувствата на Рада; той никак не е я оскърбил с едно нечестно предложение *(той не е отправял към нея непочтени предложения, които биха могли да я обидят)*... От срамежливост тя не ти е казала, но се оплакала на Лалка от Кандовите платонически задирания *(ухажване без плътски намерения)*... Добре, че се сетих, на чети писмото му, писано на 19 април, същия

ден, когато я последвал за Клисура. Предаде ми го Недкович...

И Соколов извади от портфейла си Кандовото писмо и го подаде на Огнянов.

Бойчо бързо го прегледа и по очите му блеснаха сълзи. Щастливо изражение огря за миг лицето му.

– Благодаря, Соколов, твоите пояснения свалиха от гърдите ми страшния тежък товар. Ти поднови и просвети душата ми.

– Клетата Рада, как щеше да е щастлива, ако узнаеше това! Аз не успях да я видя, но разбрах само, че е страшно отчаяна... види се *(жано)*, за тебе, като те е мислила за убит, както и всички... Напиши ѝ, прати ѝ няколко думици, преди да тръгнем, да я зарадваш горката.

– Как, да ѝ пиша?

– Пиши ѝ, човещината го изисква...

– Именно, човещината изисква да не ѝ пиша, ами сам да стана да ида при нея, да падна пред нея на колене и да ѝ искам прошка... Аз бях жесток към Рада до подлост – извика Огнянов.

– Да, аз сам бих те съветвал да сториш това, но сега е невъзможно...

– Може да е невъзможно, но аз ще ида – каза Огнянов решително.

– Как, ще влезеш в Бяла черкова? – извика докторът смаян. – Това е цяло безумие. Сега в Бяла черква е огън... Там Юрдан и Стефчов са спасители... Ти излагаш на вярна смърт живота си!

– Докторе, ти знаеш, че аз малко мисля за живота си, когато е работата да остана честен човек. Цялата Тосунова орда не може да ме възпре... Аз трябва да прося извинение от тая страдалица, Рада, за моето свирепо поведение, което я бе хвърлило в отчаяното решение да търси смърт в клисурските пожари...

Огнянов му разправи с две думи случката.

– Тогава, брате, не те задържам – каза трогнато докторът.

Огнянов помисли малко и каза тихо:

– После и друго има: Рада е моя – аз се венчах с нея по време на последното си тръгване оттук, венчах се... пред бога, и вместо пръстен разменихме клетви. Аз не мога да я оставя – разбираш ли? – и един път ако стигна благополучно до Влашко, ще я повикам да дели с мене бедност, голотия, страдания, от които се състои животът на емигранта... О, тя ще дойде с радост да сподели съдбата ми, както я споделяше тук ... Тя е героиня в любовта си, докторе, и целия свят не давам за нейното сърце...

По докторовото лице се четеше възхищение.

– Ще тръгна, като се свечери, и още тая нощ ще се върна тук. И уверявам те: здрав и читав е. Аз няма, не искам да умира, докторе, още, защото Рада е жива за мене и България не е освободена!...

XV. СРЕЩА

Докторът надничаше през дупката.

– Някой иде, Марийка! – каза той.

Огнянов също устреми поглед към дола.

– Не е Марийка. Марийка е по-дребна и е облечена в синьо.

– Тази е в черно, носи вързоп.

– Рада! – извика Огнянов, като скокна.

И докторът скокна.

Огнянов се изправи цял на входа на воденицата и замаха с две ръце.

Рада, която от известно време се луташе из камънаците да търси Бойчо, сега го видя. Тя се спусна към него и след един миг беше във воденицата.

– Радке!

– Бойчо! Бойчо! – плачеше тя, едва си поемаше въздух и притискаше главата му до бузите си.

Докторът присъстваше на тая сцена дълбоко покъртен.

– Ами как си тука, Радке? – прибърза да попита Огнянов, като доби самообладание над чувствителността си.

– Писъмцето ти за доктора ми го предаде Марийка... Ах, Бойчо, защо ме измъчи? – казваше Рада, заляна от щастливи сълзи. – Ти не ми се сърдиш вече?... Ти нямаше право да ми се сърдиш... Ти знаеш, че няма причини...

– Прости ме, пиле, прости ме! – и Бойчо ѝ целуваше ръцете. – Току-що Соколов ми откри заблудението ми, то и мен ме измъчи страшно. Аз щях да сляза сам в града, да те моля да ми простиш... за тая жестокост... Аз съм бил недостоен за любовта на един ангел... Нали забравяш, Радке, нали прощаваш? – И Огнянов се взираше с възхищение във влажните ѝ очи, пълни с прилив от блаженство и безкрайна любов...

Но Рада изведнъж побеля като стена, оттегли се от Бойчо и извика:

– Бягай, Бойчо! Аз забравих да ви кажа... Бягайте... Видели са те тук и турците идат! По-скоро, бягайте в планината! – повтаряше Рада уплашена...

– Как? – извика Соколов, сякаш не вярваше ушите си.

– Видяла те е една циганка и съобщила, преди аз още да видя Марийка... Когато идвах, откъм лозята се спусна сган башибозуци и тръгнаха насам... Те за тебе идват, Бойчо. Ах, боже, забравих веднага да кажа... Цял час изгубих, докато те търсих из дола... Другаде да се видим... Сега бягайте.

При всичкото му присъствие на духа, с което Огнянов се отличаваше в критични минути, това страшно известие, получено в миг на най-блажена радост, която му достави ненадейното виждане с девойката, сега още по-скъпа на сърцето и по-пленителна, осветлена от героизма на любовта си, Бойчо остана поразен, той не можеше да вземе бързо решение. Чувстваше се безсилен от тази внезапна раздяла в минутата на най-въжделената среща.

Такива скокове (*резки, неочаквани промени*) са потресаващи. А в същото време минутите бяха скъпоценни.

– Да бягаме? Ами ти? – питаше Бойчо.

– Мен не ме гледайте, за мен не мислете... бягайте по-скоро... На, вземи това – тук има дрехи ... и бягай, Бойчо, и сбогом, да се видим пак, само ти остана жив, ние ще се видим и ще се съберем пак, Бойчо, мили Бойчо... където и да е... Сбогом...

И Рада, като подаде вързоп на Огнянов, го хвана за ръката и насила го потегли към изхода на запустялата воденица.

– Не – каза решително Огнянов, – аз не мога да те оставя в такава минута... Ако ония варвари идват след тебе...

– Да, идват, Бойчо!

– Те идват, и да те срещнат самичка в това диво място?!... Тия зверове?... Не, по-добре ще умра тук, като те защищавам...

Но Бойчо веднага разбра безразсъдността и свършената безполезност на подобно отчаяно решение.

Той изведнъж попита Рада:

– Радо, ще можеш ли да вървиш с нас?

На това най-неочаквано предложение Рада отговори с възклицание:

– Бива, бива, Бойчо, ще вървя с вас заедно до края на света... Да бягаме, да бягаме, Бойчо... Огняновият поглед светна.

– Само да стигнем до „Малкия стол“ над водопада, оттам аз ще ги удържа до довечера, а ти отведи Рада нагоре – каза Соколов.

Действително, над водопада стърчаха някакви остри скали, наричани „Малки стол“. Иззад тия камъни един добре въоръжен човек можеше да защитава от цял турски батальон пътеката, едничката, която се извиваше по стръмния бряг към планината.

Нямаше време за губене.

– Към планината! – извика, почти изкомандва Огнянов.

И той пръв стъпи на прага, като хвърли поглед навсякъде из дола.

Беше вече късно.

На отсрещния стръмен бряг, между острите скали, се чернееха турци.

Те стояха там в засада зад камъните и зад храсталака и се виждаха само главите и пушките им. На върха някой с бели шалвари стоеше и сочеше към воденицата. Това беше циганката. И отсам на стръмния бряг имаше турци, наклекали зад камъните.

Огнянов и докторът видяха, че са заобиколени от врагове и дори не помислиха за бягство, то беше невъзможно.

Турците продължаваха да слизат предпазливо и да се настаняват зад камъните на урвите (*стръмнините*) и зад прикрития. Бяха до стотина души.

Пътеката в дола оставаше свободна.

Бойчо се обърна към Рада и ѝ каза:

– Радо, иди си по пътеката, върви надлъж по реката...

Но веднага страховита мисъл замрачи лицето му и той рече:

– Не... по-добре стой тук ...

И в Радиния поглед се четеше същото решение.

– С тебе, с тебе, Бойчо... – прошепна тя, като склучи ръцете си на гърдите.

И толкова скръб, любов и трагична преданост се четеше във влажния ѝ поглед! Такава готовност за смърт!

Огнянов и Соколов преброиха патроните си.

– Осемнайсет огъня имаме – продума докторът.

– Стигат, за да се умре честно – каза тихо Огнянов.

Тосун бей беше довел ордата си и лично я командваше. Преди да се покаже на урвите, той беше обсадил дола и така бе стиснал в обръч бунтовниците, или по-точно – бунтовника, защото той беше уверен, че само Огнянов е вътре.

Преди да започне стрелба, Тосун бей заръча да му извикат по турски:

– Предай се, консулос комита!

Само ековете на урвите върнаха гласа.

Рада се бе сгушила в един ъгъл, занемяла.

– Кураж, Рада – каза ѝ Бойчо скръбно.

Тя му направи само знак с ръка, сякаш искаше да каже: „В Клисура ме достраша, самичка и отхвърлена. Сега не ме е страх да умра с тебе заедно, като ме обичаш... Ще видиш...“

Бойчо разбра героичния смисъл на този ням отговор и очите му овлажняха. Миговете минаваха.

Огнянов и Соколов, прилепени до стените, по начин да бъдат по-малко изложени, стискаха револверите си. Те хвърляха погледи към двете урви, от които всеки миг очакваха да им блъвнат гръмотевици.

Мина една минута. Види се, това беше срокът, даден от Тосун бей.

Тогава запукаха пушки от западната урва, запукаха от източната, запукаха от дола. Обсадените слушаха как пицят куршумите през отверстията на покрива, през дупките на зидовете, как пляскат в камъните и падат сплескани в краката им.

Балканският дол заехтя.

Изведнъж гърмежът утихна.

При всичката си продупченост, оградата даде заслон на тримата нещастници. Никой не беше ранен. Само Рада бе паднала в несвяст на земята.

Куражът бе изневерил на нещастната девойка. Забрадката ѝ се бе свалила и черната ѝ коса се разстилаше на вълни по рамото ѝ в праха.

Навярно, вторият залп нямаше да се забави и Рада, легнала по този начин, беше изложена на куршумите.

Огнянов се наведе, прегърна я и я премести в ъгъла, който беше най-популен, и подложи под главата ѝ вързоп. Той я побутна, но тя не се събуждаше, тя все лежеше в безсъзнание и нечувстваща нищо, което ставаше около нея.

И тогава, при вида на това прекрасно, побеляло, със склопени очи и избледнели устни лице, на тая нещастна мома, която бе свързала съдбата си с неговата и с която той трябваше да се раздели при адски мъчителните предчувствия за нейната участ, когато ръката му няма вече да я защитава от тия зверове, отчаяна, нечовешка скръб се изобрази по лицето му.

– Мигар (има трябва) да я убия самичък? – помисли си той.

Понеже не получиха никакъв отговор от воденицата, нападателите придобиха още повече смелост, спуснаха се до по-долните камъняци и приближиха до дола. Воденицата по-тясно се стягаше отзад *(около воденицата все по-наблизо прижмдаха турци)* и мигът за решителните действия наставаше.

– Предай се, комита!

Отговор нямаше.

Веднага към воденицата изплющяха град куршуми. Заедно с усилването на гърмежа и турците пристъпваха по-близо насам...

Понеже воденицата продължаваше да мълчи, те дойдоха до убеждението, че скритият вътре бунтовник няма оръжие.

Куршумите все плющяха в стените, настъплението вземаше формата на юрюш *(атака, шум)*.

Турците се приближиха доста. Настана минутата. Огнянов беше изправен до единствения прозорец; докторът до входа.

Те се спогледаха и всеки изпразни револвера си в доста сгъстената тълпа на неприятеля. Този внезапен отговор свали трима души на земята и издаде силата на воденицата.

Турците видяха, че защитниците ѝ са повече от един. Това ги посмути, но само за миг. Клисурските победители с рев се спуснаха към опасната ограда. Една част стреляше от урвите, а други в отворстията на воденицата, за да не допуснат бранителите ѝ да се покажат там и да гърмят по нападателите. Настана истински юрюш.

– Докторе, ще се мре, прощавай навеки, брате – каза Бойчо.

– Прощавай, брате.

– Докторе, никой да не падне жив в ръцете им!

– Никой, Бойчо. Аз имам още четири патрона. Единия задържам за мене...

– Аз задържам два, докторе. – И Огнянов неволно се обърна към Рада. Тя все лежеше, но лицето ѝ бе станало бяло като платно; от лявата страна на гърдите тихо бликаше струйка червена кръв и течеше на вади из диплите на роклята ѝ... Един рикоширал куршум я беше ударил. Тя беше мъртва. Тя бе минала от несвяст във вечен сън.

Тогава Бойчо остави поста си, приближи я, коленичи, хвана студените ѝ ръце и залепи дълга целувка на ледените ѝ устни; после посипа с тях челото ѝ, тия чудни любовни очи, и косата ѝ, и раната ѝ, където застиваше кръвта. Каза ли ѝ нещо, пошушна ли ѝ в тая прощална целувка, рече ли ѝ: ще се видим там, Радо! – не можа да се чуе от гърмежа отвън и от пляскането на куршумите вътре.

Той я зави с мушамата си *(непромокаемо наметало, което предпазва от дъжд)*. Когато Бойчо се изправи, две струйки сълзи бяха се проточили по бузите му.

Но в тия сълзи имаше цял океан от мъка...

Кой знае – може би имаше и малко гореща благодарност към провидението *(висшата сила, която ръководи съдбите на хората)*!...

По време на това последно и безмълвно сбогуване, което трая само половин минута, Соколов поддържаше сражението сам със стотина неприятели. Внезапно той се обърна и видя Рада... Тогава косата му настръхна, очите му запламтяха като на тигър и цял, без да се пази от нещо, се показа на входа, като напук на куршумите, и на най-чист турски език извика към ордата:

– Кучета крастави! Скъпо ще изплащате всяка капка българска кръв! – и изпразни револвера си.

Тълпата с нов бяс се устреми към непристъпната крепост, в каквата се превърна разсипаната воденица. Един зверски рев, последван от нов задружен залп, процепи въздуха.

– Ах! – изпъшка докторът и изпусна револвера.

Един куршум прониза дясната му ръка. Неописуем ужас и отчаяние се изобрази по лицето му. Огнянов, който гърмеше в тълпата, също окървавен вече, отбеляза това и попита:

– Страдаш ли, брате?

– Не, но изстрелях и последния куршум, забравих...

– Имам още два в моя револвер, вземи... – каза Огнянов и подаде оръжието си на Соколов. – Сега нека видят как умира един български апостол!

И като изтръгна големия ятаган от кожения колан с оръжията на доктора, излезе от портата и се спусна в тълпата, като раздаваше ужасни удари наляво и надясно...

* * *

След половин час цялата орда, победоносна, свирепа, демонично весела, излизаше от дола с Огняновата глава, набучена на прът. Докторовият череп, раздробен на късове от ножовете (най-първия удар – от куршум – докторът си беше нанесъл сам), не можеше да послужи за трофей. Също Радината глава беше оставена – по политическа причина вече: Тосун бей беше по-хитър от Тъмрашлията.

(Тосун бей – На 26 април 1876 г. турски башибозук воден от Тосун бей извършва клане и опожарява Клансура при потушаване на Априлското въстание.)

(Тъмрашлията – Ахмед ага Тъмръшлията извършва клането в Батак заедно с един друг Ахмед ага Барутанлията. В Батак под турския ятаган загива близо половината от населението. Общопознат и несъмнено доказан исторически факт е, че Перуцица и ред други села по северните склонове на Родопите са били разсипани по време на Априлското въстание от башибозука, събран и предводителствуван от рунчоския нахийски управител, феодал, чифликчията Ахмед ага Тъмръшлията.

Ахмед Караходжов, наричан още Тъмрашлията е българин мюсюлманин. По време на Априлското въстание брат му с някои тъмрашлии се отзовават на призива на султана и изцапват ръцете с невинна кръв при смазването на Перуцица.)

Отзад носеха убитите и ранените, натоварени на една каруца.

С дивашки викове сганта дойде в града. Той беше по-пуст и по-мълчалив от едно изоставено гробище. На площада побиха кола с отрязаната глава.

Само един човек се мяркаше там като призрак.

Той беше Мунчо.

Като позна главата на любимия си Русиян (*руснак*), той вторачи яростни, безумни очи в нея и изригна, в един дъжд от плюнки, една колосална псувня против Мохамед и султана.

Обесиха го на касапницата (*кланицата*).

Тоя луд беше единственият човек, който се осмели да протестира.

Одеса, 1888 г.

ПРИЛОЖЕНИЕ – Зверствата на османлиите по спомени на очевидци

ИНФОРМАЦИЯ ЗА ЗВЕРСТВАТА

на турските войски по време на Априлското въстание 1876
от книгата на Йордан Венедиков

„История на въстанието в Батак 1876 год.“ (със стар правопис)
(Издание на Баташкото читалище „Паметникъ 4-и май“ (София, печатница Художникъ 1929):

„....Ахмедъ ага Барутински, който извърши клането въ Батакъ, бѣ (бе) награденъ съ ордена „Меджидие“ и е повишенъ въ чинъ юзбашия.

Най-много пострадалитѣ селища въ Пловдивския окръгъ отъ турскитѣ войски и башибозуци сж (са):

Батакъ (780 кжци (кѣци), 1 черква и 3 училища). Ограбено и изгорено до основи. Избити 5,000 души.

Панагюрище (3,000 кжци, 3 черкви и 3 училища). Изгорени 400 кжци, 2 черкви, 2 училища и 2.000 хора избити, отъ които 769 сж отъ околнитѣ села.

Перушица (567 кжци, 2 черкви и 2 училища). Всичко изгорено; 1,000 жертви.

Брацигово (450 кжци), 10 кжци изгорени и 50 души избити.

Клисура (830 кжци, 1 черква, 2 училища). Цѣлото изгорено; 232 души избити.

Други около 200 села, кжде повече, кжде по-малко сж ограбени, изгорени, и хиляди хора избити.

Няма село, дето да не се направиха звѣрства, ако (макар) и въ по-малкъ размеръ, отколкото въ Батакъ”.

СПОМЕНИ ОТ СЪБА ВАЗОВА – МАЙКАТА НА ИВАН ВАЗОВ

(източник: Вазова, Съба. Спомени, Издателство „Любомъдрие“, 1993)

Съба Вазова, майката на Иван Вазов, оцелява по чудо в страшно-то лято на 1877 г., когато бременна бяга от турците, опожарили цялото Средногорие. В нейните спомени ще откриете събития и сцени, описани в романа „Под игото“.

„Наведохме глави до колене и чакаме да ни колят“
Из спомените на баба Съба:

„1891 г., януари 13. – Захващам (започвам) да напиша нещо от живота си за възпоминание на чадата ми (за спомен на децата ми).“

На 1847 г. ме сгодиха и тогава брат ми Георги, който бе свършил в Пловдив по гръцки и френски много добре, позна, че желая да се науча да чета. Тогава бях 14 години. Ази няхах наситка на прочитане (*нямах насита на четене*). Често майка ми ме мъмреше що си не гледам работата, ами си губя времето: – Калугерка няма да бъдеш, а мирянка (*няма да ставаш монахиня, а ще бъдеш обикновена жена*). Никоя не знае (*да чете*), само Неделя Гулюва! По нея ли ти подража (*На нея ли искаш да заприличиш*), та си грабнала такава книга. Вземай си чорапа (*започвай да плетеш чорапи!*)! Да не ядосвам мама, вземам си работата.

Празник дойде ли, като прегледам стаите да са чисти – защото нашата къща бе първа (*домът ни беше богат и представителен*), идеха ни все добри гости, както баща ми и майка ми бяха за почит хора, – облеча се, па седна в някоя по-скрита стая. Четях по цял ден. Прочетох Александрията няколко пъти, Плутарх, „Благонравие“, Телемах, Робинсон (Робинсон идеше подлистник в една газета (*вестник*)), песнопойки и много други прочити. Отпосле, като прочитях вестници, които приемаше (*получаваше*) големият ми брат М(инчо), учех (*научавах*) новини, та често празник (*когато имахме празници*) идеха роднините ни подиробед (*след обед*) да им почета нещо от Александрията, Телемаха или Синтипа философа, Райна княгина или Геновева, или Бертолдул (*всички тези произведения, автори и герои се споменават в „Под игото“ в една или друга степен*), или пък от вестника да им кажа нещо новини.

И ази с голяма памет и ревност захванах да разказвам, щото (*за онова, което*) съм прочела.

Сгодена ходих година и девет месеца: едно, защото така ходеха тогава по-много време сгодени и друго, че (*и освен това, защото*) изгоря мазата на годеника ми в Букурещ с всичките му пари и стока.

На лято 1849 направихме сватба и се венчахме на Калоферския манастир... Имам чича калугер (*чичо монах*), той дойде да ни поздрави и подаде по един клон люляка и каза: „Бог да ви благослови, да братясате (*да се размножите*) като тая люляка (*като този люляк*).“ – Господ чу благословията му и след една година се роди първият ми син, Иван. Кръстихме го след една неделя на свекър ми. Та радост голяма от свекърва ми, от девер ми, роднините, че се подновило това име. Той се роди на 27 юни 1850 г....

После ние живяхме съгласно (*в съгласие и разбирателство*) с почитание и уважение един на други. Но разбира се, че тогава младите претърпяваха (*търпяха, сдържаха се, владееха поведението си*) повечко и срамът беше на първо място тогава. Като имаше срам и страх от бога, имаше благочестив (*според нормите на християнския морал*) живот. Тъй и сега, на днешно време, гдето има срам и страх от по-малкия, там има и добър живот....

Равенство ли е в една къща, бягай от нея като от огън!.....

Разклонихме се (*родихме деца*), както ни благослови чичо ми, добихме 8 сина и 2 дъщери! Грижехме се да ги възпитаем, колкото ни позволяваха силите.

Първия си син, Иванчо (*Иван Вазов*), проводихме (*изпратихме*) в Пловдив да се учи. Третият, Киро, 12-годишен, проводихме в Зариград в Царското училище, та свърши доктор, а втория, Никола, остана с баща си да търгуват. Четвъртият Георги – в Габровското училище, а другите се учеха в Сопот. Анка, като свърши втори клас, я оженихме (тя бе сторила таман (*беше навършила точно*) 13 години) за богатски син, Хаджи Никола. Там бе добро. Нарасте (*порасна*), най-красива булка бе в Сопот, в 17 години имаше дете. Ей, всичко беше добре, само едно бе лошо – че наближиха лоши времена. Българите не стояха мирни, захванаха да пеят бунтовски песни, наговарят се, крият се из къщата (*къщите*), правят планове. Но колкото помня, вестникът „Век“ много събуди света. Цели три години страхове, че ще ни сечат турците. Все на страх и на щрек седяхме дено и ноще.

В последната година тръгнаха апостоли, станаха съзаклятия (*заговори*), все тайно ставаше в Сопот, защото нямахме турци в селото. Най-напред затвориха Габровската гимназия, за това учениците се разотидоха. Дойде си наш Георги. Като нямаше в Сопот от 4 класа повече, проводихме го в Олтеница, при чича му (*изпратихме го в Румъния, град Олтеница при чичо му*), да учи търговия.

Настана вече 1976 година. Мина се зимата, дойде март (*месец март*), захванаха вред (*навсякъде започнаха*) в България да се готвят за въстание съгласно (*едновременно*), да въстанат отведнаж, на 22 април, по диктовката на апостолите. Всеки видеше, че лошо ще бъде, но решени бяха младежите на март, само да могат да освободят България от турското робство.

Не знам по какво, Клисуря пребърза и най-напред тя претърпя участта на сеч и огън. В това време изгоря Батак и Перушица. Сопотското въстание остана, като видяха, че няма нигде напредък. Тогава се помолих на баща ви, да изпратим Иванчо (*Иванчо, Иван Вазов*) във Влашко (*Румъния*), бари той да се куртулише (*поне той да се отърве*) от тези турски теглила (*мъски*)... Боже мой, и сега ми дотисна на сърцето, като си припомних какви минути бяха: изпращам сина си, огън и пред него, и зад него!

...Клисуря плаши турците два дена, после, като узнаха каква сила имат и че няма московци (*руснаци*), Тосун бей събра 3 хиляди башибозук. Като отиваха за Клисуря, минуваха през сред Сопот и казват, че като се върнат от Клисуря, ще нападнат Сопот. Какви страхове, какви скривалища копахме по цели нощи и вярвахме, че ще можем да се укрием! Как сме се лъгали, клети (*горките ни*)! А мъжете виждат, че други изход няма, ами да паднат на молба на (*мъжете видяха, че друг изход няма и започнаха да се молят на*) митювеллият (*дължност в еничарския корпус; за еничарите намерете информация самостоятелно*), защото той би (*беше*) благороден турчин... Една надежда беше (*надеждата беше само в*) в митювеллият и навярно митювеллият казал на Тосун бей: „Сопот не бива да закачаш, че ти отговаряш за тия верни хора.“ След много убеждения митювеллият го кандардисал (*убедил*) да остави Сопот за сега.

Страхове бяха големи в 1877 година. Захвана ужас голяма (*Започна голем ужас*) по градове и села. Ако замръкнеха хората, не знаеха ще ли да (*бавно ще*) осъмнат. За русите (*за руснаците*) се нищо не чуваше.

Когато минаха Дунава, син ми Никола беше в Плевенските села, да събира вълна. Та грижи дали ще се завърне някога, като е пълно нататък с черкези и стават безброй убийства. След няколко дена дойде син ми. После няколко време дойдоха донски казаци в Сопот.....

Тогава бе радост велика: то посрещане, венци, песни, дарове - кой какво имаше! Като се наобядваха, отидоха си. Тогава всички помислиха, че тая радост ще ни стане горчива, като казаха русите, че няма да дойдат, че не им било позволено.

Но аз забравих страховете на Тосун бея в Клисурското въстание! Колко пъти дохожда с войска от башибозуци и черкези, да сечат и изгорят Сопот. Па излязат по-първи сопотненци, колената му целуват и искат да прости Сопот.

Не може се описа ужаса в този ден, когато избиха четирма въстаници в училището. Тогава побиха два байряка (*забиха две знамена*) до мегданския кладенец (*до кладенеца на централния площад*). Всички чакахме скрити избухването на огън и сеч. После се много откупиха (*мнозина се откупиха*), кой 5000 гроша, кой 8 хиляди. Куртулиса (*успокои се*) се Сопот. То беше в 1876 лето (*това стана през 1876 година*)...

А русите дойдоха на 1877 лето, тогава бе свършекът на Сопот, Карлово, Калофер и Стара Загора. Сега вече настанаха нови страхотии, останахме съвсем без защита.

Тогава турците се разяриха много и всеки ден се готвеха, че ще ни нападнат да ни заколят... Тогава дохожда един паша (*тогава дойде един високопоставен турчин, представител на властта*) в Карлово, като излъгва капзамалите (*капзамал – бирник, който събира данъци*) да му доведат всички първенци (*по-първите хора в града*), да се срещне с тях и да ги попита какво желаят. И тъй като ги събрали 96 души, вързали ги на един синджир и ги изпратили в Пловдив. В пътя ги били и бяха измрели няколко души, а останалите ги закарали в Пловдив и ги затворили в една тъмница (*затвор*). След няколко време ги избесили.

Тоз паша отиде в Пловдив, но аскерят (*войската*) му се върна и почнаха да колят цялата нощ – на 17-ти юли. Изклани карловци бяха 800 души. А от Сопот за Карлово беше непроходимо и не знаехме що (*каква*) става. Но през нощта даскал Партения можал да избяга през дуvara (*каменната ограда*), през къра (*полето*), та си дойде в Сопот, у дядови си, Хаджи Бошнакови, като им извикал: „Бягайте, че сеч иде! Карлово изсякоха!“...

...И тъй тръгнахме. Но пътят беше много мъчен, като се вървеше все из реката. Мъжът ми беше болен и не можеше да върви. Свекърва ми беше стара, 80 години, и тя едвам пълпеше. Имах дете 4-годишно, което го водехме за ръка по фустанче (*облечено с поличка или рокличка*), и ази бях трудна, кой час да добивам (*аз бях бременна и всеки момент можех да родя*)...

Този път, 5 часа, който трябваше да се пътува от Бойкова нива до Левица (*река Левица*), ние го изпътувахме цял ден...

Мъжът ми гледа дима на Сопот и ми говори: „Отидохме, веки (*Свършено е с нас, вече*) запалиха Сопот.“ Ази го раздумвам (*аз го успокоявам*): „Не грижи се! Само да се спаси животът ни, ние ще имаме подкрепа от Олтеница (*от*

близките ни, които живеят в Румъния, град Олтеница). Само да останем живи!"
Още говорим за това, чу се вик несвесен (*изведнъж някой извика*) и изгърмяха пушки срещу нами. Кога погледнахме насреща към юг, отгдето иде гърмежът, турци по ръкави бели припкат като вихър по зъберите (*издадени остри скали*) и гърмят срещу нами....Ази тогава изплаках, като извиках името на мъжа си, и му казах: „Прощавай навеки!“ Боже! Мъжът си оставям! Ази накъде отивам? Сопот гори, небето се черви (*става червено*) навсякъде. Не се къса глава, бих я откъснаха като на лястовица (*Жалко, че човек не може да си откъсне главата, цах да откъсна своята глава като на лястовица*)... Които жени вървяха напред, ето че се връщат и викат: „Чуйте ли, жени, черкези идат!“ Децата запищяха. Какво сега? Насядахме всички на пясъка, наведохме глави до колене и чакаме да ни колят.....

Как нямаше някой фотограф да снимеше тая печална картина в онава пясъкливо и красиво място! Ето ги дойдоха, изправиха се срещу нас и гледат... Ех, оживяхме и този път. Те тръгнаха нагоре, а ние тръгнахме надолу.

Там ни срещнаха трима турци караачовци. Един хвана мама, търти я (*натири я, изкаряя със сила*) на брега, тури ѝ ножа на шията и дума: „Нерде Айвас, мари? Дай пари, че ще те заколя.“ Децата запищяха: „Олеле, заклаха баба.“ Борис вади жълтиците от джоба си и вика: „Мамо, ази ще дам парите, но агата (*турчинът*) да не коли баба.“ А другият държи мене за косата и вика: „Хъ, пара, комит дженабет! Дай пари, че ще те заколя.“ Ази им се моля: „Прости ни, аго, прости ни.“ И му целунах ръката кървава...

Прибрахме се във вторник. В сряда сутринта дойде на Кирка (*Кирко*) Петров слугата и ми каза, че видял всичките ми чеда избити. Те бяха син ми Никола, Михаил, зет ми Хаджи Никола, сватови, само Анка и Вълето – земени робини (*слуги, които работят на полето*)! Ази, както лежах, отскубнах си косата и казах: „Не може да бъдат Никола и Михаил заклани. Те изнесоха баща си и баба си на ръце. Знаем, че има господ!“ (*Наистина това съобщение се оказва погрешно. Всички се спасяват. Само нейният съпруг, бащата на Иван Вазов, е заклан от вашибоцуци.*)